

Kongens ting, byens ting og bondens ting – studier i det danske retssystem 1500-1800

Af Ditlev Tamm og Jens Chr. V. Johansen

»Hans Majestæt var født med et særdeles talent til at dømme, og med en særdeles lyst til med retfærdighed at øve og befordre den på det højeste. Han fandt den møje aldrig kedsommelig, selv at præsidere udi alle herredage i Danmark...«

I. Kongens retterting

Med disse ord beskrev i 1749 Christian IV's historieskriver Niels Slange den gamle konges legendariske interesse for lov og ret. Retfærdighedens udøvelse var efter samtidens statsretsoptattelse en vigtig herskerdyd, og Slange kan da også give mange eksempler på, hvorledes kongen som dommer personligt engagerede sig i sagerne. Knap hundrede år efter tilsluttede retshistorikeren I. E. Larsen sig Slanges vurdering i sin afhandling »Om danske Kongers personlige Deltagelse i Retsplejen« fra 1839, hvor han bl.a. skrev: »Alle kongerne i det nysnævnte tidsrum synes flittigen at have i egen person administreret retten; men ingen har dog i denne henseende stiftet sig et hæderligere eftermæle end Danmarks udødelige Christian IV«.

Om tiden efter enevældens indførelse i 1660 og en ny Højesterets oprettelse året efter skriver I. E. Larsen, at »da Højesterets sessioner ved sagernes tiltagende mængde blev langvarigere, og ligeledes de øvrige regeringsforretninger forøgedes, må kongens nærværelse i Højesteret efterhånden være blevet mindre hyppig« med den følge, at han kunne konkludere om kongernes personlige deltagelse i retsplejen i ældre tid, at den var »af et meget betydeligere omfang, end den, som Hans Majestæt, under forandrede forhold, nu plejer at udøve«.

I. E. Larsen skrev endnu i enevældens sidste år, mens kongen formelt stadig var øverste

dommer, selv om hans faktiske deltagelse i retsplejen efterhånden indskrænkede sig til fysisk tilstedeværelse ved Højesterets årlige åbningssessioner.¹ Om årsagen til, at kongen hørte op med at interessere sig for retsplejen skal søges i regeringssagernes mængde, kan formentlig diskuteres. Snarere er der tale om en mere grundlæggende ændring i kongernes interesseområde. Den personlige deltagelse i retfærdighedsudøvelsen var for kongerne før 1660 en del af den patriarkalske varetagelse af opgaverne som øvrighed. Efter enevælden overtoges sådanne opgaver efterhånden af bureaukratiske organer i takt med, at der også i statsfilosofien udvikledes en opfattelse af, at retsplejen burde varetages af uafhængige dommere og ikke af fyrsten selv.

Det står fast som den almindelige opfattelse, at de danske konger indtil enevældens indførelse var flittige deltagere i retsplejen, men at kongerne derefter gradvis mistede interessen for denne del af statsstyret. Hvorledes forholder denne opfattelse sig til virkeligheden – i dette tilfælde de mange tusinde domme, som blev afsagt af landets øverste domstol, kongen og rigsrådet, i tiden før enevældens indførelse? Retsplejen var i denne periode lagt i hænderne på, hvad vi kan betragte som rene juridiske amatører. Hverken kongen eller rigsråderne var i besiddelse af nogen form for juridisk uddannelse, når bortses fra en enkelt eller to i periodens slutning. Den vigtigste kvalifikation var adelskabet og som regel stor godsbesiddelse. Det gælder om Danmark, hvad den engelske filosof og jurist Francis Bacon sagde om den engelske adel, at netop deltagelsen i udøvelsen af den dømmende magt gav den en international særstil-

1. I. E. Larsen, »Om danske Kongers personlige Deltagelse i Retsplejen« (1839). *Samlede Skrifter* 1, II, pp. 303f.

ling: »Abroad in other countries noblemen meddle not with any parcel of justice but in martial affairs, matters of justice belong to the gownmen; and this is it that makes those noblemen the more ignorant and the more oppressors...«. Også i Danmark var retsplejen i øverste instans en opgave, som blev varetaget af kongen og de adelige rigsråder som bærere af suveræniteten.

De tidligste protokoller fra kongens retterting går tilbage til 1537, men vi ved, at en domstol bestående af kongen og rigsrådet allerede så tidligt som i det 13. århundrede afsagde domme. Man må formode, at rettertinget var en omrejsende domstol, der kunne træde sammen de steder, kongen opholdt sig. Der findes spor heraf i de tidligste protokoller, da det kan ses, at domstolen i årene efter Grevens Fejde rejste rundt i Danmark og afsagde domme. Hvornår domstolen fik fast hjemsted i København kan ikke afgøres med sikkerhed, men det skete sandsynligvis i det 16. århundredes sidste årtier. Det skal dog påpeges, at rettertinget i 1620'erne fra tid til anden forlod København for enten at drage til Antvorskov eller Kolding. Kongen og rigsrådet udgjorde dommerne i kongens retterting.

Afgørelserne fra denne domstol har vi kun et sporadisk kendskab til for senmiddelalderens vedkommende, mens praksis for tiden efter 1537 er så godt som fuldstændig bevaret i en sammenhængende række af protokoller med domme for tidsrummet 1537 til 1660. Bevaret er 56 protokoller, som hver dækker et eller flere år, og som rummer fra omkring 100 til flere hundrede afgørelser i samme bind. Dansk retshistorie råder på denne måde over et helt enestående materiale til belysning af retsplejen ved landets øverste domstol. Vi har også kendskab til Højesterets domme siden rettens grundlæggelse i 1661. Nogle domsprotokoller er brændt, men voteringerne er bevaret. Vi kan således dokumentere de retssager, som har været ført for landets øverste domstol fra 1537 og til i dag – det er en, også i internationalt perspektiv, meget lang sammenhængende række. Andre steder findes rækker af langt ældre afgørelser, men næppe

en så lang sammenhængende række af en hel nations øverste domstols afgørelser.

En lang række af rettertingets afgørelser har tidligere været kendt eller er publiceret i ældre og nyere samlinger af bl.a. retshistorikerne Kolderup-Rosenvinge, Secher og senest af historikeren Troels Dahlerup. Yderligere er en række rettertingsdomme udgivet i Danske Domme 1375–1660,² I–VIII ved E. Reitzel-Nielsen (1978–87). Et fuldstændigt overblik over rettertingets praksis har imidlertid måttet afvente de store lettelser, som benyttelsen af moderne computerteknik kan give forskeren. Ved brug af skemaer og senere indlæsning med EDB er i løbet af de sidste par år med økonomisk støtte fra Carlsbergfondet gennemført en sådan fuldstændig kortlægning af rettertingets praksis i de godt 120 år, som forløb fra reformationen indtil enevælden.

En opgørelse viser, at der er indført 7.265 domme i protokollerne. Antallet af domme er for stort til, at det har været muligt at foretage en fuldstændig indlæsning ad elektronisk vej. I stedet er udfyldt et skema. Hver dom har fået et nummer og en pladsbetegnelse, og i øvrigt er registreret rigsrådets sammensætning i sagen (hvor den har kunnet oplyses), og om kongen var til stede. Yderligere er bemærket sagens parter og sociale stand for at få et indtryk af den sociale spredning blandt rettertingets benyttere. Spørgsmålet har her i særlig grad været, om rettertinget alene var adelens domstol til afgørelse af konflikter mellem socialt ligestillede parter, eller om også gejstlige, borgere eller bønder kunne komme til. Efter en rå sagtypologi er sagens genstand kort karakteriseret (f.eks. gæld, arv, ærekrænkelser etc.). Derefter følger oplysninger om der er tale om en appelsag og om sagens gang i evt. tidligere instanser. Det bemærkes særligt, om der i dommen er henvist til lovgivning eller ældre afgørelser, og skemaet afsluttes med et kort resumé af sagen. Disse informationer udnyttes nu ved hjælp af et ret simpelt dataprogram kaldet »Ask Sam«, som gør det muligt at bearbejde og få et overblik over de mange oplysninger.

2. Her forkortet *Da Dom*.

Blandt de oplysninger, som blev imødeset med særlig spænding, var naturligt nok på baggrund af den herskende opfattelse af kongens personlige andel i retsplejen, i hvilket omfang kongen nu også rent faktisk havde præsideret i sin domstol. Resultatet er ganske overraskende, selv på baggrund af den positive bedømmelse af kongernes flid i den ældre litteratur. Det kan ikke undre, at Christian IV kommer ind som en flot nr. ét.³ I sin lange regeringsperiode som myndig – fra 1596 til 1648 – deltog han i behandlingen af godt 2.500 retssager eller 61% af samtlige sager, som blev behandlet af rettertinget i denne periode. Hertil kom behandlingen af norske sager og de sager, som han var med til at høre på som umyndig konge i tiden 1588–1596. I disse unge år – kongen sad første gang ret som 11-årig – hørte han på ikke mindre end 249 sager eller 90% af afgørelserne i perioden. På denne baggrund kan man karakterisere Christian IV som en af dansk retshistories flittigste og længst fungerende dommere. Men heller ikke hans forgængere eller efterfølgere tog sig forpligtelserne som dommere let. I Christian III's første regeringsår efter reformationen kom rettertingets arbejde i fastere baner end tidligere. Kongen selv deltog i behandlingen af mere end 500 sager eller godt 42% af afgørelserne. Hans søn Frederik II, som ofte opfattes som en jagtglad selskabsmand, forsømte heller ikke retsplejen. Antallet af sager for konge og råd i hans regeringstid 1559–1588 er ikke så omfattende som under sønnen Christian IV, men kongen sad dog ret i knap 300 sager eller 65% af afgørelserne.

En ændret holdning spores under Frederik III. Kongen sad ret i ca. 420 processer, som alene udgør 36% af det samlede antal i tiden mellem 1648 og 1660. Allerede før enevældens indførelse spores altså den for den enevældige monark karakteristiske mangel på interesse for personligt at deltage i retsudøvelsen.

Højdepunktet i sagsmængden nåedes i øvrigt under Christian IV, mens antallet af processer tog mærkbart af i de urolige krigsår umiddelbart forud for enevældens indførelse i 1660.

Kongens ivrige deltagelse i retsplejen var i overensstemmelse med tidens herskende aristoteliske filosofi i den protestantiske udgave, som satte retfærdigheden højt som en herskerdyd ved siden af tapperheden som kriger og fromheden som religionens vogter. Meget tyder på, at kongen betragtedes som den egentlige bærer af den dømmende magt. Selv om kongen ikke personligt havde været til stede i retten, kunne han udøve indflydelse på rigsrådets afgørelser, når de efterfølgende blev ham forelagt. Der er flere eksempler på, at kongen i sådanne tilfælde personligt traf en afgørelse.⁴ Vi har ikke noget stort materiale at dokumentere denne opfattelse med, men dog tilstrækkeligt til at sandsynliggøre, at kongen ikke blot havde den udslagsgivende stemme, og at han ved at lægge sin stemme til et mindretal kunne opveje flertallet. Vigtigst er her rettertingets voteringer, der er bevaret som ret uformelle nedtegnelser for perioden efter 1623. Som regel er voteringerne kortfattede. Voteringen begyndte oppefra med det fornemste af rådets medlemmer, som regel rigshofmesteren eller kongens kansler, således at yngre rådsmedlemmer voterede efter de ældre. Ofte står der »Omnes consentiunt«, at alle var enige – det var reglen – eller man finder efter førstvoterendes mening et »idem«, ligeså, ud for de øvrige dommers navne. I de få tilfælde, hvor der er meningsforskelle, bliver flertallets mening også dommen, »sententia«. Men i de også ret få tilfælde, hvor det ikke er tilfældet, kan vi nok gå ud fra, at kongen har givet udtryk for en anden mening, som derefter bliver dommens. Rettertinget var kongens domstol. Det er sikkert også en grund til, at Christian IV holdt af at præsidere i retten.

3. Cf. Niels Slange, *Den Stormægtigste Konges Christian den Fjerdes Historie I-II*. København, 1749.

4. Stig Iuul, *Højesteret 1661–1961*. Bd. II. København, 1961, p. 15 og Ditlev Tamm, *Christian den Fjerdes kanslere*. København, 1988, pp. 69f.

Forhandlinger mellem konge og rigsråd om statssager foregik ellers på skriftligt grundlag. Rigsrådet blev som regel indkaldt til de såkaldte herredage en gang om året fra Trinitatis søndag – ugen efter pinse – og nogle uger eller måneder frem. I denne periode holdtes ret, og andre sager diskuteredes. Men uden for retssalen sad kongen og rådet ikke ved samme bord. Rigsrådet fik med kansleren som mellemmand spørgsmålene skriftligt forelagt og gav skriftligt udtryk for sin mening, f.eks. om nye love. Forhandlingerne i retten derimod gav mulighed for den direkte meningsudveksling, hvor kongen havde det afgørende ord.

Allerede før enevældens indførelse var kongen således i virkeligheden enehersker, når det gjaldt retsplejens udøvelse. Det er muligvis også grunden til, at enevældens forfatning, Kongeloven fra 1665, ikke udtrykkeligt opregner den dømmende magt som en af kongens majestætsrettigheder, *jura majestatis*. Kongen var allerede øverste dommer og dermed retfærdighedens øverste vogter i landet – en indsigt, som giver undersøgelsen af de gamle processer en særlig dimension.

Hvilke typer af sager blev bragt for kongen og rigsrådet? Spørgsmålet kan besvares på grundlag af en enkel sagtypologi. Sager registreret som gæld eller kaution indtager førstepladsen. Der er registreret ca. 1400 rene gældssager og mellem 450 og 500 kautionssager. Mere end en fjerdedel af sagerne vedrører således gæld og kredit. Noget over 500 sager udspringer af ejendomstvister, og omkring 400 har tvangsfuldbyrdelse som genstand. Panterrettigheder tegner sig for godt 200 sager, der er noget over 300 arveretssager og godt 115 sager om værgemål. Godt og vel halvdelen af rettertingets sager falder inden for en af de her nævnte kategorier.

Det er bemærkelsesværdigt, at rettertinget først og fremmest beskæftigede sig med, hvad vi i dag ville betragte som civile søgsmål. Straffesagerne er ikke særlig talrige. Der er registreret 143 drabssager. I dette tal er indeholdt samtlige drabssager i perioden, hvori en adelig var indblandet. I 88 sager optrådte den adelige som sagsøgt og i 41 processer som

sagsøger. Den første proces, hvor en ikke-adelig har anlagt drabssag mod en adelig, stammer fra 1584. Sagsøger var i dette tilfælde en gejstlig, og i 1590 vover en bonde første gang at indstævne en adelsmand i en drabssag. Der er en tydeligt stigende tendens i antallet af sager, hvor en ikke-adelig indstævner adelige for drab. Det var således muligt også for personer af upriviligeret stand at sagsøge og opnå dom over adelige. Ved rettertingets mellemkomst sker således en nedbrydning af visse standsprivilegier. Ifølge den københavnske reces 1537 indførtes dødsstraf for manddrab, men straffen gjaldt efter loven kun gejstlige, borgere og bønder. Adelige var undtaget og bevarede i årene umiddelbart efter reformationen deres gamle fejderet. Først med rettertingets praksis bliver dødsstraffen også anvendt over for adelige drabsmænd som en udvidelse af lovens område. Man kan i denne sammenhæng tale om en disciplinering af adelen, hvis muligheder for straffri voldsudøvelse begrænsedes af domstolen. En lignende tendens spores i andre af de straffesager, som forelagdes rettertinget, således i alt 41 voldssager, 140 sager om ærekrænkelser, 64 tyverisager og 44 hekseprocesser. Det samlede antal sager af en type, som vi i dag ville kalde straffesager, ligger altså omkring 400.

En særlig gruppe sager, som for en stor dels vedkommende omfatter strafferetlige forhold, kan betragtes som kongens egne sager i den forstand, at kongen ved at udpege en særlig anklager understregede, at der bestod en offentlig interesse i sagens gennemførelse. De fleste af disse sager var rettet mod adelsmænd, og i disse sager blev disciplineringsønsket særlig understreget. Det var sager, som ikke kunne forventes rejst på privat initiativ som de øvrige sager. Udgangspunktet var jo stadig, at også straffesager var private processer. Men når det gjaldt majestætsfor nærmelse, embedsforbrydelser, sørøveri, en adelig heks, adelige voldsforbrydere og drabsmænd, så måtte kongen undertiden selv skride ind.

Kun i et mindre antal af de straffesager, som behandledes ved rettertinget, nemlig lidt over 150 sager, blev der idømt straf. Døds-

straf eller fredløshed idømtes i 50 sager, heraf 32 mod adelige, fængsling i 36 sager, hvoraf 21 adelige, landsforvisning i 19 sager (13 adelige) og bøder i 39 sager (hvoraf 10 adelige). Embedsfortabelse som sanktion anvendtes i 8 sager (5 adelige).

I straffesager var rettertinget adelens værneting. De her nævnte tal omfatter således den samlede strafferetsforfølgelse af adelige. Langt de fleste af straffesagerne ved rettertinget havde adelige sagsøgere. Rettertingets betydning for strafferetsplejen i øvrigt var således meget ringe. Straffesager fandt deres afslutning ved de lokale domstole eller ved landstinget (se nedenfor). Rettertinget var ingen blodig domstol, men den satte igennem, at adelige drabsmænd blev omfattet af dødsstraffen, som under indtryk af mosaisk strafferet omkring 1600 opfattedes som den eneste mulige sanktion i tilfælde af drab.

Rettertingets dommere var foruden kongen rigens råder. Det var en udvalgt skare udpeget af kongen blandt medlemmer af en numerisk lille stand. Periodens styreform betegnes undertiden som et »*monarchia mixta*« – et blandet monarki – for at understrege rådets vigtige statsretlige funktion som modstykke til kongen. I perioden 1536 til 1660 fungerede 143 personer som rigsråder. Faste kriterier for udpegelsen kan ikke påvises. Betydelig grundbesiddelse var som regel en forudsætning, flere af de større adelsfamilier var til stadighed repræsenteret i rådet. Det gælder familier som Bille, Rosenkrantz, Friis og Ulfeldt. Valget af råderne var kongens, men én gang udnævnt kunne de ikke afskediges. Råderne var afhængige af kongen, for så vidt som det var ham, der som en art aflønning af råderne fordelte landets len, som kunne være mere eller mindre indbringende. Danmark var et valgrige, og rigsrådets magt viste sig ved kongevalget. I den forbindelse kunne rådet aftvinge kongen indrømmelser i form af den håndfæstning, hvori kongen som en art grundlov fik fastlagt principperne for regeringsførelsen, herunder forpligtelserne over for rigsråd og adel.

Hverken kongen eller rigsråderne havde en juridisk uddannelse. Allerede i 1500-årene

hørte erfaringer, indhentet under studieophold i udlandet, til den udrustning, der normalt forventedes af en rigsråd. Flere rigsråder havde langvarige universitetsstudier bag sig, men bortset fra Joachim Gersdorff kort før enevælden har vi ikke efterretninger om juridiske studier. Det er ikke usandsynligt, at en og anden juridisk forelæsning i det fremmede er indgået på læseplanen, men om mere systematisk viden har der ikke været tale. Mens netop besættelsen i andre lande, således til dels Hovrätterne i Sverige og især tyske domstole, af overordnede dommerembeder med uddannede jurister førte til en reception af romerretten, blev tilfældet nærmest det modsatte i Danmark. Ganske vist kan vi i ganske enkelte sager spore en indflydelse fra romerretlige principper, men principielt er billedet det modsatte. Rigsrådernes ukendskab til romerretten og deres forankring i dansk ret førte til en uimodtagelighed over for påvirkning fra retsprincipper hentet i fremmed ret. Et bekendt eksempel frembyder den dom fra 1572 om Hesselagergård, hvor rettertinget nægtede at godkende et af afdøde kansler Johan Friis oprettet testamente, hvorefter gården skulle være et stamhus, fordi primogenituret ansås for stridende mod nedarvede arveretlige principper om lighedning.

Det var en særegenhed i dansk ret i 1500- og 1600-årene, at der endnu ikke var skabt retsenhed, men at de gamle landskabslove med Jyske Lov fra 1241 i spidsen endnu var grundlaget for dansk ret, dog således at der særlig i tiden efter reformationen var kommet en ret betydelig supplerende lovgivning til. Særlig vigtig var den såkaldte koldingske reces, der udstedtes i Christian III's sidste regeringsår 1558, og som sammenfattede store dele af de lovændringer, som var foretaget i kongens regeringstid. En undersøgelse af de henvisninger, der findes i dommene til andre retskilder, viser, at landskabslovene og først og fremmest Jyske Lov sammen med den koldingske reces hører til de hyppigst citerede retskilder. Også anden lovgivning citeres, og der henvises til breve eller andre domme. Det billede, der tegner sig, er det, at der ikke fordredes omfattende juridiske kundskaber for at træffe afgørelse i sagerne. Et kendskab

til de godt 250 bestemmelser i Jyske Lov suppleret med recessen og nyere lovgivning, som rigsrådet selv havde medvirket til, var tilstrækkeligt.

I et vist omfang var rettertinget selv med til at skabe ny ret og dermed bane vej for den retsenhed, som først opnåedes i 1683 som et resultat af enevældens retsreformer. Rettertinget havde givet Jyske Lov en vis fortrinstilling frem for de øvrige landskabslove ved undertiden at henvise til Jyske Lovs bestemmelser som udtryk for almindelige grundsætninger også i sager, som ikke havde tilknytning til det jyske retsområde. Men i princippet vedblev de gamle landskabslove at gælde, hver i sit område. I en dom 1604, som udsprang af forhold i det skånske retsområde slog rettertinget udtrykkeligt fast, at »hver provins skal dømmes efter sin lov«.⁵

Antallet af rigsråder vekslede. I begyndelsen af 1600-årene var det faldet til ni, men det lå normalt mellem 15 og 20.

Rettertingets dommere var adelige, og den overvejende del af de parter, hvis konflikter blev løst af rettertinget, hørte til adelsstanden. I mere end 5.000 eller godt 70% af sagerne optræder en adelig sagsøgt, mens der i mere end 3.000 af sagerne er tale om en adelig sagsøger. Kun i knap 25% af sagerne er ingen af de implicerede adelige. Sådanne sager optræder især mod periodens slutning efter 1630. Rettertinget var i størstedelen af sin funktionstid således en »peers' court«. Adelsstanden var lille, men der førtes mange processer. Den karakteristisk, som den engelske historiker Lawrence Stone har hæftet på den engelske adel, passer også på den danske: »Litigation therefore remained the most popular of indoor sports...«.

I et europæisk perspektiv var den danske adelsstand, der talte omkring 2.000 medlemmer af en befolkning, som med betydelig usikkerhed kan anslås til et sted mellem 700.000 og 800.000 personer, meget eksklusiv. Kun i meget begrænset omfang optoges nye slægter, og da som regel kun af udenlandsk adel, i den

danske adelsstand. Kredsen af adelige familier lå således fast. Det var ikke muligt at gifte sig ind i adelsstanden, og gejstlige og borgerlige blev holdt ude. Der kendtes ikke som andre steder en »noblesse de robe«. Alle adelige rettigheder var forbeholdt de få medlemmer af den egentlige adelsstand.

I årene 1534–36 hærgedes Danmark af den borgerkrig, som betegnes som Grevens Fejde. En af de første opgaver for det efter krigens ophør og reformationens indførelse nyetablerede monarki blev gennemførelsen af et retsopgør og overhovedet en løsning af mange konflikter fra krigens tid, som ikke havde været behandlet af domstolene. Bestræbelserne på at løse denne opgave i de første år af rettertingets virksomhed efter 1537 afspejles af en hektisk rejseaktivitet – de såkaldte rettertingsrejser – hvorunder der rundt omkring i landet blev holdt ret. Rettertinget fungerede i talrige tilfælde som domstol, i første instans også i sager, hvori ingen adelig var indblandet, og som derfor normalt ville være blevet påkendt af den lokale domstol. Et eksempel frembyder en ofte citeret afgørelse i en sag om ægteskabsbrud, som pådømtes i Ålborg i april 1537, hvor såvel ægteskabsbryderske som horkarlen idømtes dødsstraf.⁶ Men der er talrige andre. Efter nogle år falder sagsantallet, og parterne for rettertinget er i 1500-årene hovedsageligt adelige. I 1537 fastlagdes instansfølgen udtrykkeligt, således at der normalt appelleredes fra de lokale domstole (herreds-, by- og birketing) til landstinget og først derefter til kongens retterting. Denne orden gentoges i recessen 1558. En dom fra 1572 fastslår derfor udtrykkeligt i en sag, der var indstævnet direkte for rettertinget uden forinden at have været behandlet ved underinstanserne, at processen skal begynde nedefra, og at sagsøgeren må betale sagsøgte hans omkostninger ved indstævningen.

Rettertinget fungerede i to afdelinger med samme dommerkollegium. Kongen og rigsrådet udgjorde den egentlige øverste domstol. Som rettertinget eller herredagen trådte

5. *Da Dom VI*, p. 320.

6. *Da Dom I*, pp. 192–197.

denne domstol sammen under kongens forsæde, men retten kunne også holdes i kongens fravær. Den anden afdeling beklædtes alene af den embedsmand, som betegnedes som rigens kansler, og nogle af råderne. Denne afdeling tog sig alene af sager om udlæg i fast ejendom eller sager om ejendomsdom, såkaldt indføring »med rigens rets dele«, »til indførsel« eller »til lås«.

Procesmåden for kongen og rådet var mundtlig. Der består i dansk ret en ældgammel tradition for mundtlig procedure for landets øverste domstol. Den kan følges helt tilbage til reformationstiden og formentlig også tiden før, og den fortsattes under enevælden af Højesteret, hvor den bevarede, selv om der ved andre domstole indførtes skriftlig procedure. På den måde kan vi også til dels forklare den forbløffende effektivitet, hvormed rettertinget afgjorde sagerne. Det var ikke ualmindeligt, at der på en dag afgjordes adskillige ret »tunge« sager. Således kunne retten samme dag, som den ovennævnte sag om Johan Friis' stamhus behandledes, nå at tage stilling til to ejendomskonflikter og til spørgsmålet om, hvad man skulle stille op med en adelig enke, der havde giftet sig uadeligt. Alle sager afgjordes samme dag. På kongens slot faldt afgørelsen hurtigt. Råderne var fra deres drift af store godser vant til at træffe beslutning, og den juridiske dannelse, som skal til for at gøre dagliglivets konflikter til komplicerede spørgsmål, hvis løsning kræver langvarige overvejelser og konsultation af lærde værker, savnedes ganske. Retten rådede over en skrivestue med øvede skrivere, som, når afgørelsen var truffet, nedfældede dommen og dens præmisser indledt med et »Da efter tiltale og gensvar og den sags lejlighed...«.

Kongen og rigsrådet varetog ikke blot judicielle funktioner. De styrede landet sammen, og rigsrådet blev også hørt, når der skulle gives nye love. Det samme organ var altså såvel lovgiver som øverste domstol. Perioden mellem landskabslovene fra begyndelsen af det 13. århundrede og reformationen var lovgivningsmæssigt en død tid. Der fremkom kun få love med gyldighed for hele landet. Først med

reformationen ændres billedet, og der udstedtes love – i tidens sprog som regel benævnt recesser – som fastsatte nye normer inden for strafferet og proces og inden for privatretten. Mangelen på lovgivning kan forklare, at der i mere end halvdelen af rettertingets domme ikke henvises til lovbestemmelser som grundlag for resultatet. Det betyder ikke uden videre, at vi kan betragte domme uden lovhenvisning som udtryk for en fri retsskabende virksomhed. Særlig i 1500-årene er der dog en tendens at spore til at betragte rettertinget som et retsskabende organ, hvis domme havde en almenyldig karakter. Ligesom det i republikkens Rom var overladt til en embedsmand, prætor, at tilpasse retten til nye samfundsforhold og nye konflikter, var det i det efterreformatoriske Danmark i vidt omfang embedsmænd – dommerne – der foretog den fornødne tilpasning af retten til nye forhold gennem praksis.

En gennemgang af Sechers samling af danske love og forordninger fra perioden 1558–1660 viser, at der i denne periode udstedtes i alt ca. 3.500 love eller forordninger, d.v.s. godt 35 om året. Antallet af domme er højere, men processerne er meget uregelmæssigt fordelt. Der er år, hvor der slet ikke holdes ret, mens det i andre f.eks. 1623 kan nå et højdepunkt med 333 afgørelser. I gennemsnit afsagdes ca. 55 domme om året i hele perioden.

Den omstændighed, at kongen og rigsrådet var såvel dommer som lovgiver, måtte naturligvis forlene dommene med en særlig autoritet. Undertiden er grænsen mellem lov og dom da også flydende. Der er eksempler på, at der træffes afgørelse imod loven eller på, at der idømmes straf uden udtrykkeligt retsgrundlag. I en allerede omtalt dom om ægteskabsbrud fra 1537 træffes således afgørelse om dødsstraf efter »kejserretten«. Retshistorikerne har siden overvejet, hvad der kan være hentydet til.⁷ At det ikke er dansk ret, er

7. Ditlev Tamm, »Nolo falcem in alienam messem mittere. Der dänische Theologe Nils Hemmingsen (1513–1600) aus juristischer Sicht«. *Gerichtslauben – 44 Vorträge. Freiburger Festkolloquium zum 75. Geburtstag von Hans Thiele*, Hg. K. Kroeschell. Sigmaringen, 1983, pp. 47f.

imidlertid givet. Først efter denne dom fremkom lovregler om straf for ægteskabsbrud. Få måneder efter, i august 1537, afsagde rettertinget dom i en sag om bigami. Også i dette tilfælde savnedes lovbestemmelser, og dommen kom derfor til at lyde på, at bigamisten skulle »være i vor nåde og unåde efter den skik og ordinans, som derpå gøres skal«. ⁸

Et eksempel på, at der lovgives i domsform, frembyder en dom fra 1542 om møllegods. Det fremgår af dommen, at den jyske adel var utilfreds med, at en bestemmelse i Eriks sjællandske lov om møllegods (II-5) blev anvendt i Jylland. Rettertinget traf herefter i domsform beslutning om, hvorledes denne bestemmelse skulle forstås, således at »hver herefter desto bedre må og kan vide, hvor efter han sig rette skal...«. ⁹ Da der 12 år senere opstod tvist om, hvorledes denne dom skulle forstås, fastslog rettertinget, at der var tale om en lovregel, som fandt anvendelse på møllegods, som vel var faldet i arv, men endnu ikke fordelt, inden afgørelsen blev truffet. ¹⁰

To domme fra 1553 er eksempler på, at rettertinget fastslog nye grundsætninger, idet det statueredes, at fast ejendom i købstæderne i forbindelse med afhændelse skulle betragtes som løsøre og derfor ikke lovbydes – altså tilbydes slægtingene inden et salg kunne finde sted. ¹¹

Et par domme om morgengaver viser også, hvorledes lov og dom hang intimt sammen i rettertingets praksis. Ved en dom 1562 havde kongen og rigsrådet givet en enke ret til forlods at udtage sin morgengave af et i øvrigt forgældet bo. Det var en gammel skik, hævdedes det af sagsøger, at der bestod en sådan ret for hustruen til at udtage sin morgengave, også i tilfælde, hvor der ikke var andre værdier i boet. ¹² Ved en forordning om morgengaver, som udstedtes i 1577, blev der sat en overgrænse på 2.000 daler for morgengaver. I lovens præambel blev det udtrykkeligt frem-

hævet, at dommen fra 1562 havde givet anledning til misbrug, således at arvingerne måtte overtage en større del af gælden, når boet efter udtagelsen af morgengaven ikke strakte til.

I 1590 afsagde rettertinget for første gang dødsdom i en sag anlagt af en bonde mod en adelig. Fra samme år stammer en sag, hvor en adelig dømtes for at have overfaldet en adelsmands tjener på vej til tinge og slået ham ihjel. I dette tilfælde gik dommen ud på, at der skulle straffes efter en forordning, som ville blive udstedt. Et par dage efter afslutningen af forhandlingerne udstedtes, den 14. august 1590, nye regler om tingfreden.

Som allerede fremhævet udgjorde adelige gældsprocesser en meget stor andel af rettertingets sager. Sagerne er en vigtig kilde til oplysning om adeliges økonomiske forhold. Adelige havde indtil 1621 rettertinget som værning i gældssager. Sagerne afspejler adelens vanskeligheder ved at skaffe kredit, som bl.a. skyldtes, at ikke-adelige ikke kunne forlange udlæg i eller overtage adelig jord. I rettertingets praksis forberedtes de reformer af kreditlovgivningen, som gennemførtes i årene omkring 1620 og senere. I 1632 indførtes således underpant for at forbedre kreditmulighederne. Antallet af gældsprocesser mod adelige for rettertinget aftog i årene efter udstedelsen af de nye forordninger, som bl.a. fratog adelen dens privilegerede værning i disse sager. Det samlede antal gældsprocesser blev imidlertid ikke mindre. Gældssager mellem borgerlige parter blev hyppigere som et klart udtryk for, at rettertinget gradvist i løbet af 1600-årene var ved at udvikle sig til en almindelig højesteret for alle, som boede i riget.

Rettertingets praksis udgør kun en ganske lille del af den samlede procesmængde i Danmark i årene mellem reformationen og enevælden. Men det er den eneste domstol, som vi har dokumenteret i en sammenhængende række. Blandt landstingene kender vi bedst Viborg landsting, hvor der dog først fra 1617 er bevaret sammenhængende rækker. Om landstingene øst for Øresund, på Fyn, Sjælland og de mindre landsting på Langeland,

8. *Da Dom* I, p. 212.

9. *Da Dom* I, p. 229.

10. *Da Dom* II, p. 26.

11. *Da Dom* I, p. 383.

12. *Da Dom* II, p. 349.

Lolland-Falster, Møn og Bornholm er vi i denne periode også dårligt underrettet. Godt og vel halvdelen af rettertingets sager var imidlertid appelsager enten fra landstingene eller fra rådstueretterne i de større købstæder, som havde landstingsret, hvilket indebar, at sager fra byen kunne indbringes direkte for rettertinget. De fleste sådanne sager kom fra København, Malmø og Christianshavn. Der forekommer også appelsager fra Admiralitetet eller kommissionsdomstole. Indtil begyndelsen af 1600-årene er kun en mindre del – 10-20% af sagerne – appelsager, men derefter begynder appelsagernes antal at tage til, (se nedenfor) således at efterhånden op imod, ja undertiden mere end halvdelen af de sager, som forhandles for rettertinget, er appelsager. En del af disse sager havde alene været behandlet i én tidligere instans, mens knap 1.900 sager havde været behandlet i tre instanser. Der er i sådanne sager en tydelig tendens til, at rettertinget tilslutter sig landsdommerens afgørelse. Chancen for, at rettertinget nåede til et andet resultat, kan anslås til ca. 10-20%. Chancen var tilsyneladende lidt større i sager, som behandlede af rettertinget som anden instans.

Det begrænsede antal sager, som blev behandlet i tredje instans, betød, at rettertingets betydning for de lokale instanser måtte have været begrænset. Kun meget få domme afsagt af herreds- eller birkefogeder kom så langt – noget flere afgørelser fra byerne kom for den øverste domstol. Fra enkelte herreder er der slet ingen sager, det gælder Nord- og Vestjylland. Andre herreder tegner sig for et par sager, og kun fra ganske få herreder er mere end 15 sager appelleret. Göinge herred i Skåne er en absolut undtagelse med 38 sager.

Det var først og fremmest landsdommerne, som kom i kontakt med rettertinget. Således som appelsystemet var indrettet, blev landsdommeren selv indstævnet, når sagen blev appelleret. Det betød, at han måtte deltage i herredagen, hvad enten den fandt sted i København eller en anden del af landet. Det betød også, at en stor del af dommerne i appelinstanser befandt sig der, hvor der holdtes retterting, og på den måde har fået kendskab til dommene. For udbredelsen af

viden om den øverste domstols praksis har denne appelordning således haft stor betydning. Den indebar simpelt hen, at rettertingets domme, som ikke blev trykt eller på anden måde kommunikeret til andre end sagens parter, alligevel kunne komme til at præge de lavere instansers domme. (Dette spørgsmål vil blive mere indgående behandlet nedenfor.)

En anden måde, hvorpå kendskabet til rettertingets domme blev spredt, var gennem de såkaldte private domssamlinger. Det drejer sig om et til dels endnu bevaret større antal samlinger af domme væsentligst fra 1500-årene. Nogle indeholder kun ganske få domme, andre omkring 200 domme. I enkelte tilfælde kan besiddere af sådanne håndskrifter identificeres som dommere eller lensmænd. De fleste håndskrifter indeholder domme fra flere retter, særlig mange indeholder domme afsagt af Viborg landsting. Til en vis grad var sådanne domssamlinger sat i produktion, bl.a. af afskriverværksteder netop i Viborg eller i Odense. Det er ikke altid de juridisk mest interessante domme, som er medtaget i sådanne håndskrifter. Nogle af de fra et juridisk synspunkt bemærkelsesværdige afgørelser er kun optaget i ganske få håndskrifter, mens det kan være svært at gennemskue kriterierne for udvælgelse af domme i øvrigt. I nogle tilfælde er det klart på grund af parternes celebritet, at sagen er medtaget. At der er tale om præjudikater kan således ofte helt udelukkes. En anden sag er, at rettertinget ganske ofte henviste til andre domme, men det skyldtes hyppigt, at der var tale om at anerkende rettigheder fastslået i andre domme.

En omfattende udgivelse for få år siden af de private domssamlinger har gjort det muligt nærmere at overveje, i hvilket omfang rettertingets praksis har været kendt gennem afskrifter af domme. Noget klart billede af sammenhængen i tidens retspleje tegner sig ikke på grundlag af de udgivne samlinger. De private domssamlinger indeholder kun nogle få hundrede af de mange tusinde rettertingsdomme og i det store og hele kun fra tiden før 1600. At få klarhed over, hvilke domme som kendtes og i hvor mange afskrifter, er dog i sig

selv en erkendelse. Men det er netop i den senere periode, at rettertinget udvikler sig til en almindelig appeldomstol med et stort antal sager. Kun en nærmere analyse af de mange processer kan give de fornødne oplysninger om sammenhængen i rettertingets praksis.

Om Christian IV's interesse for ret og retfærdighed findes flere anekdoter. Den mest kendte handler om afsløringen af adelsmanden Christoffer Rosenkrantz' falsknerier. Historien er gengivet på et stort maleri af Marstrand i Christian IV's kapel i Roskilde domkirke. Det fortælles i Slanges fremstilling af kongens historie, at det var et vandmærke, som afslørede, at et gældsbrev var falsk. Kongen konstaterede nemlig, at vandmærket viste, at papiret stammede fra hans egen vandmølle, som var grundlagt senere end den dato, som fremgik af gældsbrevet. Denne historie kan nu henvises til myternes verden. Der er kun bevaret få akter fra rettertingets praksis – i alt i en ca. 150 sager – men netop i denne sag findes akterne, herunder vandmærket, som viser, at papiret stammer fra en ældre tysk papirmølle.

En undersøgelse af rettertingets praksis og af Christian IV's indsats her giver imidlertid alligevel anekdoten ret om end på en anden måde.

Ganske vist kan den retspleje, som udøvedes ved kongens retterting, ikke uden videre betragtes som udtryk for, at Danmark i 1600-årene var et retssamfund, således som historikeren Hans Fussing hævdede i sin disputats om »Herremand og fæstebonde« fra 1942. Hertil var meget for tilfældigt, og antallet af sager, hvori andre end adelige eller velhavende borgere var indblandet, for beskedent. Men der er eksempler på, at bonden kunne få ret over sit herskab. Det gjaldt både korporelige og økonomiske overgreb. Retfærdigheden var en vigtig herskerdyd i 1500- og 1600-årene. Kongens omfattende personlige deltagelse i retsplejen var udtryk for en iver efter at optræde som en retfærdig monark.

Samtidige ligprædikener viser, hvorledes retfærdigheden også var en vigtig del af rigsrådernes virksomhed. I sin ligprædiken over

Herluf Trolle, som døde 1565, fremhæver Niels Hemmingsen: »Udi fredelig tid lod han loven være sin regel at handle og gøre efter, han ikke optænkte nye (på)fund, til at besvære fattige undersætter med, han ikke foregreb sig imod retten med nogen mand. Men hvor nåde og barmhjertighed var til skade, der brugte han straffen efter loven, hvor man kunne spare nogen uden skade, beviste han al mildhed. Og gjorde det ham ve, når nogen forså sig, at han nødedes til, at lade ham straffe på livet eller helbredet.«¹³ Hvad der fremstilles her er ikke en konkret dommergerning – eller retshåndhævergerning som lensmand – men en almindeligt holdt karakteristik af en retfærdig embedsmand, som fulgte loven, men dog vidste at mildne lovens strengthed, når omstændighederne talte derfor. Et tilsvarende billede tegner Holger Oluf Skaaning af rigsråden Iver Iuel (1563–1627) i en ligprædiken (1630), hvor det fremhæves, at han som sin rettesnor havde, at Gud foretrak ret og retfærdighed for brandofre. Om Iuel fremhæves, at han ikke tog hensyn til parternes rang og stand eller lod sig bedrage af »machiavelliske« rådgivere. Han lyttede til de fattige og mildnede gerne »justitia med clementia« (barmhjertighed).

Disse eksempler, som kunne suppleres med flere, viser hvorledes ideen om retfærdighed havde gennemsyret opfattelsen af tidsalderens retsudøvelse. Retfærdigheden var en stormandsdyd, som forventedes af dem, som bar de gyldne kæder. Men først og fremmest var retfærdigheden knyttet til fyrsten. Det lå allerede i fyrsteopdragelsen. Som barn skrev Christian IV stile på latin om kravene til den retfærdige monark, og rigsråden og historikeren Arild Huitfeldt fremhævede i de små »fyrstespejle« i indledningen til de enkelte bind af hans Danmarkskrønike betydningen af retfærdigheden. Dombøgerne fra kongens retterting bærer udenpå påskriften »Kongens domme«. De viser ham som den, der disciplinerede adelen, og som også lyttede til den lille mand, som ønskede at få sin ret over for

13. *Humanitas christiana. Mindetaler over Herluf Trolle*, udg. F. J. Billeskov Jansen. København, 1990, p. 97.

de stærkere. Efterhånden udviklede rettertinget sig fra en standsdomstol til en almindelig øverste appelret for hele riget. Der er noget umiddelbart betagende ved tanken om kongen som den, der personligt var med til at forme denne udvikling. Det var konger, som tog deres forpligtelser som dommere alvorligt.

En epoke i danske domstoles og retsvæsens historie gik til ende med ophøret af det personlige styre, som havde kendetegnet det gamle »monarchia mixta«. Under enevælden blev retsvæsenet bureaukratiseret. Der stillede efterhånden også krav til dommernes juridiske kundskaber. Nye grundsætninger om retsvæsenets uafhængighed af kongen skabte i løbet af 1700-årene grundlaget for den moderne retspleje og en ny status for landets øverste domstol. Efter enevældens indførelse blev kongens retterting opløst og afløst af Højesteret. Den afgørende forskel var dommerkorpsets sammensætning: halvdelen skulle nu udnævnes af kongen blandt borgerskabets lærde, mens den anden halvdel repræsenterede adelen.

Men de 56 protokoller, som nu har deres plads på en reol i Rigsarkivet, fortæller om konger, som var juridiske amatører, og hvis ledestjerne i retsudøvelsen var ønsket om at fremstå som retfærdige herskere. Retfærdigheden er ikke som begreb i høj kurs i vor tids retsfilosofi. Men uden at indse betydningen af en sådan abstrakt retfærdighedsforestilling for retsplejen i 1500- og 1600-årene kan vi ikke vurdere kongens rolle som dommer i renæssancens danske samfund. Der er endnu meget at gøre, førend vi kender disse domme eller overhovedet periodens retspleje til bunds. Den moderne teknik har givet os nye muligheder for at lære vore forgængere som dommere og et vigtigt stykke af vor juridiske fortid bedre at kende.

II. De danske domstole til 1805

Denne præsentation af kongens retterting skal derfor efterfølges af en redegørelse for det danske domstolssystem og en oversigt over forskningens stadiet i dag.

I Danmark behandlede de samme domstole både straffesager og civile søgsmål. Det danske domstolssystem var et tredelt system: ordinære underretter, landsting og Højesteret.

Den dronningborgske forordning af 1551 indeholdt en bestemmelse om, at alle domstole skulle føre protokoller. Flere byer var begyndt derpå allerede i senmiddelalderen, men kun få er bevaret før året 1550.

Alle købstæder havde to første instans domstole: *byting* og *rådstueret*. Bytinget blev ledet af byfogeden, mens rådstueretten blev udgjort af borgmestrene og byrådet. I nogle byer fungerede rådstueretten også som appel-domstol under den forudsætning, at byen havde opnået landstingsprivilegium.

Når det gælder Malmø og det 16. århundredes første årtier, behandlede rådstueretten så at sige aldrig straffesager. Denne klare opdeling mellem rådstueretten og bytinget blev udvisket i den resterende del af det 16. århundrede og i store dele af det 17. århundrede. For blot at nævne et enkelt eksempel kan man se, hvorledes de trolddomsprocesser, der udspillede sig i Helsingør i 1625-26, vandrede frem og tilbage mellem de to domstole. Forordningen af 28. januar 1682 ophævede magistratsordningen i alle mindre købstæder, således at byfogeden sad inde med domsmyndigheden; rådstueretterne forsvandt derved også eller blev ændret til politiretter under forsvæde af byfogeden. I de købstæder, der havde landstingsprivilegium, fortsatte rådstueretterne at fungere, indtil de nye landsoverretter blev indført 25. januar 1805.

På landet fandtes to domstole: herredsting og birketing. Bønder i samme landsby kunne enten høre til et herredsting eller et birketing; hvis godsejeren havde birkeret, ville bønderne søge birketinget, ellers ville de juridisktionelt høre under herredstinget. Omkring 1660 var der ca. 120 birketing i Danmark, efter enevældens indførelse steg antallet kraftigt, indtil det begyndte at falde efter den frie forfatning i 1849.

Birkefogeden blev udpeget af godsejeren; indtil 1700 var det en af birkets bønder, der efter kunne dommeren fra tid til anden besidde en vis juridisk uddannelse. Birkets ejer

kunne også få landstingsprivilegium, hvorved en sag kun kunne appelleres fra birketinget til kongens retterting (efter 1660 til Højesteret). Alle andre (med undtagelse af adelige i sager der drejede sig om adelig ære og velfærd, som kun kunne pådømmes af Højesteret) anvendte således herredstinget som første instans domstol.

Herredsfogeden blev i mange århundreder udpeget blandt de lokale bønder. Ikke før slutningen af det 18. århundrede havde herredsfogederne juridisk uddannelse. Men da der endnu ikke findes sammenlignende analyser af, hvorledes birkefogeder dømte set i forhold til herredsfogeder, kan det ikke afgøres, om de førstnævnte havde en tendens til at dømme til herskabets fordel.

Dette forholdsvis ensartede juridiske billede begynder at flimre voldsomt, så snart man begynder at se nærmere på forholdene i København. Naturligvis var der også et byting og en rådstueret i denne by, men derudover fandtes der utallige andre domstole med specifikke funktioner. Nogle blev skabt under enevælden og ophævet igen, men andre havde længere levetid.

I 1771 blev både bytinget og rådstueretten ophævet og erstattet af hof- og stadsretten. Imidlertid havde politimesteren siden 1682 spillet en væsentlig rolle i kriminalitetsbekæmpelsen i København, men desværre er alt arkivalisk materiale før 1779 fra politimesterens domstol: politikammerretten gået til grunde.

I 1771 blev politi- og kommercekollegiet også ophævet, som i 1708 var blevet oprettet som et supplement til politikammerretten. I 1708 erstattede denne domstol en anden domstol med næsten tilsvarende navn. I 1793 blev politikammerretten erstattet af politiretten; det medførte en forringelse af politimesterens beføjelser gennem næsten to årtier. Men i 1809 fik han retten tilbage til at dømme uden bistand fra to kongeligt udnævnte meddomsmænd. I 1845 blev denne domstol erstattet af kriminal- og politiretten. Andre domstole fungerede i samme periode, f.eks. inkvisitionskommissionen fra 1686 til 1771,

og som specielt tog sig af tyverier. Ved siden af disse domstole fandtes to specialdomstole for dem, der var ansat ved det kongelige slot; begge disse domstole blev ophævet i 1771.

Hvis man imidlertid er på jagt efter særlige former for kriminalitet, må også hærens og flådens domstole gennemgås, som Henrik Stevnsborg har påpeget det i sine studier af prostitution i det 18. århundredes København. Der var adskillige domstole for hærens personel og fire for flådens. En af flådens domstole behandlede ikke alene sager angående overfald og slagsmål, der involverede flådens mandskab, men alle slagsmål i København. Fra flådens domstole kunne der appelleres til Højesteret; det var ikke tilfældet med hærens domstole. I disse sager afgjorde kongen personligt sagen.

Såvel det Vestindiske som det Østasiatiske Handelskompagni havde egne domstole, og disse domstole afgjorde både civile søgsmål og straffesager.

Universitetets konsistorium dømte i sager angående denne læreanstalts lærere og studerende. Disse sager kunne appelleres til Højesteret. Konsistorium var også tamperret (ægteskabsdomstol) for Sjællands stift. Endelig skal i denne forbindelse også nævnes landemodet, hvor biskoppen og provsterne mødtes halvårligt for at diskutere lokale kirkelige forhold. De kunne i dette forum pådømme forbrydelser begået af præsterne.

I Danske Lov blev landstingene betegnet som appeldomstole. Derved blev en lang og forviklet udvikling afsluttet, der havde sin begyndelse i middelalderen. På det tidspunkt havde landstingene både dømmende og lovgivende funktioner. På det juridiske niveau konkurrerede landstingene med birke-, by- og herredstingene om at være første instans domstole. Den københavnske reces af 1547 og den koldingske reces af 1558 afsluttede denne konkurrence ved at fastsætte, at alle sager skulle begynde ved et birke-, by- eller herredsting. Nogenlunde samtidig begyndte et appelsystem at fungere (se nedenfor). Fra 1576 blev det besluttet, at landsting skulle

prøve alle trolddomssager, og det samme blev tilfældet med drabssager fra 1636.

Denne udvikling faldt sammen med ændringen fra et mededssystem til et system, der lagde vægten på vidneudsagn, hvilket tillod en realitetsprøvelse af sagerne.

I begyndelsen af det 17. århundrede var der otte landsting i Danmark; dette antal blev dog reduceret til fem i løbet af århundredet. Landstingenes virkeområde blev i samme århundrede mindsket af de købstæder og birker, der havde opnået landstingsprivilegium. For øjeblikket er det ikke muligt at give sikre oplysninger om appellforholdet mellem sager ved første instans domstolene og ved landstingene. Falster og Helsingør må derfor stå som eksempler på dette forhold: I 1669 blev ca. 3% af sagerne fra et af de to herredsting på Falster appelleret til Falsters landsting. Senere, da de to herredsting var blevet sammenlagt ligesom landstingene for Falster og Lolland, blev 4% af sagerne i 1709 appelleret. I 1683 blev ingen sager fra rådstueretten i Helsingør appelleret til Sjællandsfar landsting, mens 4,5% af sagerne fra bytinget blev appelleret.

Det må nok med det samme understreges, at det er umuligt at betragte de danske domstole som *enten kongelige eller adelige*.

Da *birket* ofte kun var underlagt appel til Højesteret, må det nok hævdes, at de bønder, der søgte birketinget som første instans, var underlagt en adelig justits; birkefogeden kunne nemlig idømme livsstraf. Så med mindre en bonde vidste, at han kunne appellere til kongens retterting eller til Højesteret, og med mindre han havde økonomiske midler til at gøre det, ville sagen ende ved birketinget.

Retten til at idømme livsstraf var dog kun den ene side af mønten, endnu mere betydningsfuldt var retten til at modtage bøder. Mens statskassen modtog det fulde beløb ved bøder idømt ved herredstinget og en del af bøderne fra bytinget (her modtog købstaden også en del af bøden), modtog birkets indehaver den fulde bøde.

Desværre har vi endnu ingen undersøgel-

ser, der kan afgøre de juridiske forhold mellem birketing og herredsting. For blot at tage et enkelt spørgsmål, kunne man vel forestille sig, at herredsfogeden dømte mere lempeligt end birkefogeden, der kunne være interesseret i at fylde sin herres kasse med idømte bøder.

Proceduren ved de danske domstole havde siden middelalderen været akkusatorisk, og denne procedure blev stædigt fastholdt af landstingsdommerne. Trolddomssager blev konsekvent returneret til første instans domstolen, hvis der manglede en privat person som anklager, eller hvis denne havde glemt at lægge sin hånd på anklagedes hoved og anklage denne på rette vis. Da politimesterembedet blev indført i løbet af 1680'erne, begyndte den akkusatoriske procedure så langsomt at blive afløst af en inkvisitorisk, – men kun i praksis, ikke principielt. I Inkvisitions-kommissionen fra 1686 finder man også en inkvisitorisk procedure. Med forordningen af 21. maj 1751 blev der udviklet en uafhængig procedure for straffesager, skønt den stadig byggede på det akkusatoriske princip, og det var først med forordningen af 3. juni 1796, at det inkvisitoriske princip blev indført i dansk lov.

Det skal dog påpeges, at den inkvisitoriske procedure havde været afprøvet ved de militære domstole og i den særlige tyveri-kommission, der blev oprettet i 1686 i København.

Dette fører os direkte til spørgsmålet om anvendelse af tortur. Gennem den københavnske forordning af 1547 var anvendelsen af tortur forbudt, før den endelige dom var blevet afsagt. Dette fik i første række betydning for trolddomsprocesserne, hvorved de masseprocesser, der kendes fra kontinentet, blev undgået i Danmark. Men naturligvis var denne lovgivning ikke specielt rettet mod trolddomsprocesserne, men gjaldt alle straffesager. Formålet med torturen var dobbelt: dels for at få oplyst navnene på medskyldige, dels for at forberede den dømtes sjæl til henrettelsen (hvilket tydeliggør torturens rensende funktion). Myndighederne så meget strengt på overskridelser af forbuddet mod anvendelse af tortur; i 1630'erne blev flere

landsforvist fra Sjælland, fordi de i en tyverisag havde benyttet sig af tortor for at fremkalde en tilståelse. Herredsfogeden, der ikke havde skredet ind over for denne fremgangsmåde, blev fyret.

I det 17. århundredes sidste årtier blev anvendelsen af tortur mere udbredt, især ved de nyligt oprettede domstole i København. Men hvor udbredt tortur faktisk var før 1796, ved vi ikke.

De juridiske kilder

Størstedelen af de danske straffesagsarkiver indtil ca. 1800 består af protokoller af forskelligt omfang. Protokollernes indhold skifter gennem århundrederne; i det 16. og 17. århundrede finder vi normalt alle indførsler i samme protokol, derefter begynder der langsomt at indfinde sig en vis opsplitning, således at vi har protokoller med forhør, med vidneudsagn, med dommernes votering og endelig med selve dommen.

Fra tid til anden er sagsdokumenterne bevaret i pakker, der bør gennemgås, da disse dokumenter kan indeholde oplysninger, der ikke findes i protokollerne.

Oversigter over domme og lister med fængslede personer eksisterer kun fra ca. 1800 og fremefter.

Juridiske responsa, der blev afgivet af konsistorium ved Københavns universitet, findes i konsistoriums protokoller. Endnu har ingen gennemgået disse protokoller for at finde ud af, hvor ofte konsistorium afgav et juridisk resposum.

De indirekte kilder

Lister med oversigter over bøder findes i forskellige kildegrupper. Bøder fra herredstingene findes i amts- og lensregnskaberne, der befinder sig på Rigsarkivet. Ydelsen til bødelen kan findes i disse regnskabers udgiftsposter. De samme beløb for købstædernes vedkommende vil kunne findes i de respektive byers regnskaber, der befinder sig på landsarkiverne. Sandsynligvis vil antallet af lister med bøder, der blev idømt ved et birk, kun kunne findes i meget sjældne tilfælde, efter-

som disse skal søges i de enkelte godsarkivers regnskaber.

Fængsler

Indtil midten af det 18. århundrede var der kun fængsler i København. Indsatte ville enten blive sendt til København eller sat til at arbejde på forskellige slotte. Ca. 1750 blev nogle enkelte fængsler bygget uden for København, og det var først fra midten af det 19. århundrede, at dette byggeri tog fart. Af samme grund vil man blot finde få lister over indsatte i fængslerne.

III. Sagtypologi

I det følgende skal nogle overvejelser gøres om de sager, der blev ført for de forskellige domstole: Hvilke typer sager blev ført for hvilke domstole?

Udgangspunktet er tre forskningsprojekter: dels *En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg landstings dombøger 1569-1805*, dels *En sagtypologisk analyse af retsprotokollerne fra Helsingør 1612-1859 og Falster 1633-1859. Et pilotprojekt* samt det projekt, der er blevet præsenteret ovenfor *En retshistorisk undersøgelse af kongens rettertings domme 1537-1660*.

Kriminalitet ved underretterne

Naturligvis giver det nogle begrænsninger, når blot en enkelt by (Helsingør) og et enkelt landligt område (Falster) er blevet studeret. Men lad os begynde med de rene tal:

Falster	1665-1718: 5.245 sager
Helsingør	1612-1629: 7.518 sager
Helsingør	1679-1708: 3.801 sager
Helsingør	1726-1730: 256 sager

Ud fra undersøgelserne af Falster og Helsingør er der flere særdeles iøjnefaldende aspekter. For det første det ekstremt store antal sager fra især Helsingør mellem 1612 og 1629 (442 sager om året) med en faldende tendens mod slutningen af det 17. århundrede (mellem 1680 og 1705 var der 152 sager om

året).¹⁴ For det andet gældssagernes store andel heraf: 56% af alle sagerne.¹⁵

For det tredje at angreb mod liv og legeme udgjorde 6% af sagerne, og at procenten af injurier var 5%. Sagt på en lidt anden måde udgjorde fysiske og verbale overfald over 10% af de samlede retssager. Dette

14. Marja Taussi Sjöberg har for tiden mellem 1610 og 1690 noteret en stigende tendens i antallet af sager ved Njurunda tingslag: fra ca. 10 sager om året ved århundredets begyndelse til omkring 30 sager årligt ved århundredets slutning. Marja Taussi Sjöberg, »Staten och tinget under 1600-tallet«. (*Svensk Historisk Tidskrift* 1990, p. 167. Samme iagttagelse om et stigende antal sager i løbet af det 17. århundrede har Johan Söderberg gjort i sin artikel »En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660«, (*Svensk Historisk Tidskrift* 1990, p. 233. En sammenligning med danske forhold er kun delvis mulig, da herredstingbøgerne fra Falster ikke er bevaret fra samme tidlige periode som bytingbøgerne og rådstueretsprotokollerne fra Helsingør. I stedet for anvendes tingbøgerne fra Kærgård birk 1609, 1612, 1615, 1617, 1620 og 1622–23 og fra V. Horne herred 1613 og 1621–23. Begge jurisdiktioner lå i det sydvestlige Jylland og havde ca. 5000 indbyggere. I forhold til Sverige synes en modsatrettet tendens at have gjort sig gældende i Danmark. Antallet af sager ved disse to domstole lå for hvert års vedkommende på et sted mellem 188 og 255. Jens Chr. V. Johansen, *Da Djævelen var ude... Trolldom i det 17. århundredes Danmark*. Odense, 1991, p. 102. Sammenligner man tentativt med protokollerne 1680–1705 fra Falster, hvor der var omkring 9.000 indbyggere, kan der konstateres et antal sager årligt på lidt under 100. Taussi Sjöberg opfatter væksten i antallet af sager som et udtryk for, at staten »mærkbart ökade sitt inflytande på tinget och även i samhället«, men at denne øgede indflydelse også blev modtaget med en betydelig modvilje fra befolkningens side, op. cit., p. 170. Den danske stat strammede også sit greb om domstolene ved f.eks. på Falster i slutningen af det 17. århundrede ikke længere at vælge en bonde til herredsfoged, men i stedet indsattes den tidligere ridefoged på Nykøbing slot på denne vigtige post. Muligvis reagerede bønderne ved at benytte herredstinget i mindre grad, end det tidligere havde været tilfældet.

15. Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg, »16.900 retssager«. Om retsarkiver, sagtypologi og procesøkonomi. *Fortid og nutid XXXII*, (1985).

stemmer overens med den udbredte opfattelse af det tidlige moderne Europa som et samfund, hvor kniven sad løst i bæltet, og der ikke var langt ned til jorden, hvor man kunne finde en sten at slå med.

Det bør understreges, at det andetsteds er blevet dokumenteret, at tesen »de-la-violence-au-vol« set i det lange perspektiv fra det 17. århundredes til det 19. århundredes midte har gyldighed for Danmarks vedkommende.¹⁶ Ligeledes er det flere andre steder blevet påvist, at æren spillede en rolle, der nærmer sig det uforståelige for det 20. århundredes vesteuropæiske menneske.¹⁷

Hvis de to tidsrum mellem 1612–1629 og 1680–1705 sammenlignes for Helsingørs vedkommende, fremkommer der andre interessante aspekter. For det første det dramatiske fald i antallet af gældssager. Dette forhold er endnu ikke blevet undersøgt, men som en arbejdshypotese kunne man forestille sig, at omkostningerne ved at føre en retssag er steget betydeligt gennem århundredet. I begyndelsen af det 17. århundrede kan det have været forrygende billigt at bringe en sag for byens domstol, mens det sidenhen er blevet betydeligt dyrere. Det stemmer overens med en iagttagelse foretaget under registreringen af sagerne fra 1612 til 1629: at man stævnedes sin modpart for ganske ringe beløb – f.eks. 2-4 skilling.¹⁸ For det andet at andelen af sager angående angreb mod liv og legeme er blevet reduceret med godt en trediedel. For det tredje og nok så interessant ses det, at procentdelen af injurie-sager er forblevet stabil. I slutningen af det 17. århundrede spillede æresbegrebet således en mindst lige så væ-

16. Jens Chr. V. Johansen et Henrik Stevnsborg, »Hasard ou myopie. Réflexions autour de deux théories de l'histoire du droit«. *Annales E.S.C. XLI* (1986).

17. Jens Chr. V. Johansen, »Falster and Elsinore, 1680–1705: A comparative study of rural and urban crime«, *Social History* 15 (1990) pp. 104–105 med henvisninger.

18. På baggrund af en gennemgang af Ribe bytingsprotokol 1640 fremhæver Ole Degn, at især købmænd rejste gældssager imod håndværkere, enlige kvinder og bønder. *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660*. Århus, 1981, p. 329.

sentlig rolle som i begyndelsen af samme århundrede.

Hvis Falster og Helsingør sammenlignes i tidsrummet fra 1680 til 1705, er det slående, hvorledes der blev retsforfulgt langt flere seksualforbrydelser på Falster end i Helsingør. Det kan være et udtryk for, at prostitution til en vis grad blev tolereret i byen, mens der blev slået hårdt ned på den skjulte prostitution på landet.¹⁹ Tyverierne på Falster var også markant færre end i Helsingør; en årsag hertil kan være, at risikoen for at blive opdaget i landsbyerne afholdt de fleste fra at stjæle.²⁰ Der er dog flere spørgsmålstejn ved denne teori. I tillysningsbogen fra det nord-slesvigske pastorat Vonsild-Dalby efterlyste pastor Johannes Råde i årene fra 1678 til 1683 alt muligt fra prædikestolen: sengeklæder, hø, krudthorn, gæs, ulden klippet af en fattig kones får, men først og fremmest bortløbne eller stjålne husdyr; af de mange efterlysninger kan under alle omstændigheder tælles mindst 25 tyverier (hvoraf de fleste var hestetyperier).²¹ Af tillysningsbogen synes det at fremgå, at man på forhånd opgav at retsforfølge disse sager, fordi man ingen anelse havde om, hvem gerningsmanden var. Det kan på den anden side skyldes, at Vonsild-

Dalby befandt sig på den rute, hvorad der blev drevet kvæg til markederne i Sydslesvig og Friesland, således at gerningsmændene reelt var ukendte.

Endelig ses det, at gældssagerne på Falster udgjorde op mod halvdelen af sagerne;²² om det også skyldtes lave omkostningsudgifter, ligesom det kan have været tilfældet i Helsingør mellem 1612 og 1629, er ikke sikkert. De falsterske bønder var i slutningen af det 17. århundrede i en økonomisk kritisk situation, og myndighederne i København gjorde flere forsøg på at lette denne situation, der var skabt af enkedronning Sophie Amalies hårdhændede godspolitik.²³

Når såvel borgerlige sager som kriminalsager er inddraget i analyserne, hænger det sammen med den enormt arbejdskrævende opgave, det er at anvende de kriterier, der skal anlægges for at kunne skelne mellem disse to typer sager. Borgerlige sager bør i teorien være indledt af en privatperson og ende med en erstatning til den krænkede part, mens kriminalsager burde være indledt af det offentlige og ende med en straf; men ifølge gammel dansk lov var der i regelen tale om privat påtale i begge tilfælde. Dertil kom, at indtil forordningen af 21. maj 1751 »anlængendes hvad der ved delinqvent sagers drift och udførsel i Danmark och Norge bør iagttages« blev alle sager ført akkusatorisk.²⁴

Undersøgelsen af dommene fra Viborg landsting 1569–1805 dækker naturligvis et langt større tidsrum end undersøgelseerne fra Falster og Helsingør, og givetvis er der et problem i den simple kendsgerning, at nogle sager var underlagt obligatorisk prøvelse, mens langt de fleste ikke var det. For disse sidstnævnte sagers vedkommende er statistikken nok i vid udstrækning en afspejling af, hvad parterne fandt det umagen værd at indbringe for en højere domstol.

Det er ikke muligt at sammenligne de jyske

19. Johansen, »Falster and Elsinore, 1680–1705«, p. 106.
20. Johansen, »Falster and Elsinore, 1680–1705«, p. 105.
21. Desværre lader det sig ikke gøre at kontrollere, hvor mange af disse tyverier der blev retsforfulgt, idet protokollen fra Tystrup herredsting for disse år er gået tabt. Johansen i anmeldelse, *Fortid og nutid* 1990, p. 39–40.
22. Maria Ågren påpeger i »Att lösa ekonomiska tvister – domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-tallet?«, (*Svensk Historisk Tidskrift* 1988, pp. 495ff, at Österbergslagens bergtingsrätt og Stora Tuna häradsrätt behandlede et i forhold til straffesager meget stort antal civile økonomiske søgsmål. Siden har såvel Taussi Sjöberg, op. cit., p. 168 som Johan Söderberg, op. cit., p. 234 gennem deres undersøgelser kunnet bekræfte, at en sådan udvikling allerede var i gang i det 17. århundrede. En sammenstilling af de økonomiske søgsmål fra det sydvestlige Jylland med de tilsvarende sager fra Falster godtgør, at en lignende udvikling var i gang i Danmark. Johansen, *Da Djævelen var ude...*, p. 102.

23. Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg, »'Herom findes intet i Danske Lov...' Om brugen af Danske Lov på Falster og i Helsingør«, *Danske og Norske lov i 300 år*, ed. Ditlev Tamm. København, 1983. p. 190.
24. Johansen et Stevnsborg, »Hasard ou myopie«, p. 617.

landstingsdomme fra slutningen af det 17. århundrede, da disse er gået tabt, med underretsprotokollerne fra tidsrummet 1680–1705. For tilnærmelsesvis at sammenligne aktivitetsniveauet ved de to domstole i Helsingør med landstingets, har vi konstrueret et mindre *sample* på 20 år fra Viborg landsting for tidsrummet mellem 1616 og 1636 (Se bilag 1 og 2).²⁵ Atter en gang må det høje aktivitetsniveau ved domstolene i det tidlige 17. århundrede forbløffe. I Hofman-Bang projektet, der dækkede 1569 til 1805, blev der i realiteten kun registreret domme for et tidsrum på 137 år, eftersom fremfor alt dombøgerne mellem 1660 og 1720 var gået tabt.²⁶ Skønt således kun 14% af de registrerede år genfindes i *samplet*, udgør procentsatsen af retssager ikke mindre end 44% af det totale antal sager.²⁷ Det må desværre stå hen i det uvisse, om dette forhold ene og alene skyldes procesøkonomi, eller om der var et reelt pres på domstolene.

Det første, der springer i øjnene, er dels det meget store antal sager ang. trolldom, der blev prøvet ved landstinget, dels det tilsvarende for sagerne vedrørende angreb på liv og legeme. Mens det første er fuldt forståeligt, idet der med en reces af 1576 blev indført obligatorisk prøvelse af trolldomssager ved et landsting, er det andet forhold knapt så indlysende.²⁸ Men det må betyde, at parterne må have ment, at der var en rimelig sandsyn-

lighed for at få ændret første instans domsafsigelsen ved landstinget. Ellers havde man ikke gjort sig den ulejlighed at stævne modparten, få udskrifter af retsdokumenterne og rejse fra f.eks. Sydvestjylland til Viborg, hvor landstinget sad. Men det må også være ensbetydende med, at landstingsdommernes afgørelser blev modtaget med respekt, og at denne respekt forblev i kraft lige frem til 1805, da landstinget blev opløst. Gennem hele perioden kan en sats på knapt 10% aflæses ved indstævnedede domme ang. angreb på liv og legeme.

På den anden side rejser dette naturligvis spørgsmålet om den lavere procentsats angående injuriersager, der gennem alle 137 år holdt sig på 3,7%. Var det simpelthen et spørgsmål om, hvilke personer der bagtalte andre og anlagde injuriersager frem for at ty til fysisk vold?

Antallet af tyverisager er set på baggrund af hele perioden højere end i *samplet*, og når det erindres, at landstingsdombøgerne totalt dækker tidsrummet fra 1719 til 1805, taler meget for, at overgangen fra vold til tyveri også kan aflæses af det øgede antal tyverisager ved landstinget.

Gældssagerne skal også nævnes. Ikke fordi der på baggrund af vor viden om deres dominerende rolle ved første instans domstolene er noget overraskende i antallet, men fordi denne procentsats tværtimod forekommer forbløffende lav; procentsatsen er faktisk den laveste af alle undersøgte domstoles. Det vil med andre ord sige, at gældssager almindeligvis blev afgjort ved rådstueretterne og ved birke-, by- og herredstingene, muligvis fordi det store flertal af sager ikke drejede sig om store købmandshuses gældsætning, men om klatgæld på 2-4 skilling.

Endelig skal det noteres, at der ved landstinget også kan ses en markant tendens til at indstævne arvesager samt sager ang. skatter og afgifter. I forbindelse med skatte- og afgiftsagerne må det formodes, at disse især kom fra de landlege områder, hvor spørgsmål om indfæstnings-, landgilde- og tiendebetaling fra tid til anden affødte retssager.

Undersøgelsen af kongens retterting dækker

25. Den høje procentsats i kategori 70: Varia skyldes, at registreringen er foregået på anden hånd, idet registrator O. N. Hofman-Bangs kategorier er bibeholdt.
26. Det skal dog bemærkes, at ved hjælp af Landstingets *tingbøger* bøger er det muligt at dække en del af denne lakune. Af økonomiske årsager var det dog umuligt at foretage denne registrering, da registreringen af Hofman-Bangs regest foregik.
27. Gustav Henningsen, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm, »16.000 jyske domme: En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569–1805«. *Fortid og nutid XXVIII* (1979), pp. 252–255.
28. En forordning af 14. maj 1636 forudsatte, at sandmands- og nævningetog i livssager bekræftedes ved landstingsdom. Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*. 4. oplag. København, 1969, p. 513.

alle årene fra 1537 til 1660 – men med visse lakuner. For at lette sammenligningen med Helsingør og Viborg landsting har vi ligesom for landstingets vedkommende konstrueret et mindre *sample* på 20 år for tidsrummet mellem 1615 og 1635 (Se bilag 1 og 2). Antallet af sager for disse år må bekræfte opfattelsen af, at det tilsyneladende pres på domstolene i Helsingør og ved Viborg landsting ikke alene skal ses i forbindelse med procesøkonomi. Der må have været et reelt pres på domstolene i det 17. århundredes første halvdel.²⁹ Der findes protokoller fra 121 år af tiden mellem 1537 og 1660, og godt 1/3 af alle de registrerede sager udspillede sig mellem 1615 og 1635. Tilliden til domstolenes evne til at løse de opståede konflikter kan næppe underverdes.

Den slående forskel mellem de øvrige domstole og kongens retterting er, at denne domstol især behandlede økonomiske forhold; godt 3/5 af alle sagerne drejede sig om tvangsfuldbyrdelse, om gæld og om kontrakter. Gældssagernes meget store andel kan hovedsagelig tilskrives det forhold, at alle adelige gældssager indtil 1623 blev bragt for kongens retterting.³⁰ Året efter den nye gældsforordning kan der da også konstateres et skarpt fald i det årlige antal sager for denne domstol. Af de øvrige sager udgør arvesagerne flertallet, og også her var det naturligvis de adelige arvesager, der udgjorde den største del.

Bemærkelsesværdig er den lave andel af trolddomssager; dette til trods for at næsten 2/3 af de registrerede jyske trolddomsprocesser i det 17. århundrede udspillede sig i tidsrummet mellem 1618 og 1625.³¹ Kun 9 sager

kom for kongens retterting, og heraf skulle den ene under alle omstændinger indbringes for denne domstol, da den anklagede var den adelige Christenze Kruchow fra Aalborg. Dette forhold samt de relativt få sager vedrørende angreb på liv og legeme, hvoraf mange havde udspillet sig mellem adelige, er endnu et bevis på den respekt, der stod om landstingsdommernes afgørelser.³²

Af sammenligningen mellem de tre instanser fremgår det, at landstinget var den domstol, der behandlede straffesager. 28% af de sager, der kom for Viborg landsting falder inden for denne kategori, mens kongens retterting med 9% straffesager så godt som udelukkende behandlede borgerlige sager.

Mens det endnu er for tidligt at konkludere ang. borgernes respekt for de lokale dommers afgørelser,³³ kan der ikke herske tvivl om, at landstingsdommernes domme blev anerkendt. Inden for straffesagerens område må det hævdes, at landstingsdommerne afgjorde, hvad der var gældende retspraksis – og ikke dommerne ved kongens retterting.

På baggrund af de fremlagte undersøgelser kan der ikke påvises andet end voldsforbrydernes dominans; først når undersøgelserne strækkes ind i det 19. århundrede, kan et egentligt mønster dokumenteres.³⁴

Forskellen mellem købstæder og landsbyer er imidlertid påfaldende. Landsbyerne havde deres *bylag*, der for alle landsbyens indbyggere på nogle områder fungerede som en instans under herredstingene. Adskillige vedtægter foreskrev straffe for overfald og slags-

29. Bruce Lenman og Geoffrey Parkers teori om »reluctant litigators« i det tidlige moderne Europa taber således sandsynlighed, når det betænkes, at det ikke var billigt at føre en sag gennem alle tre danske retsinstanser. *Crime and the Law. The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, eds. V. A. C. Gatrell, B. Lenman and G. Parker. London, 1980. p. 18ff.

30. Ole Fenger, »Adelsgældens Retsgrundlag« i Ole Fenger og Erling Ladewig Petersen, *Adel forpligter... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede*. København, 1983, pp. 121–124.

31. Johansen, *Da Djævelen var ude...*

32. I 1942 skrev Hans H. Fussing i sin disputats *Herremænd og Fæstebonde. Studier i Dansk Landbrugshistorie omkring 1600*, p. 444: »landstingene søgte at dømme redeligt, men var tilbøjelige til at følge bønderne temmelig langt. Landsdommerne var ikke afhængige af deres standsfællere«.

33. Se Jens Chr. V. Johansen, »The Communication of Sentences from the King's Bench in Denmark 1537–1660: The Impact on the Local Judiciary«. *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, ed. Helmut Hunds-bichler. Wien (under udgivelse).

34. Se note 16.

mål,³⁵ og det er klart, at den almindelige opfattelse var, at slagsmål burde pådømmes af *bylaget*.³⁶ Ligeledes indeholdt flere vedtægter forskrifter om, at ingen måtte stævne en nabo for en domstol, før sagen var blevet afgjort af *bylaget*; dette til trods for at *bylags*afgørelser om overfald og slagsmål systematisk blev afvist af de ordinære domstole som et overgreb på den kongelige domsmyndighed.³⁷

Købstæderne havde deres håndværkerlav med deres lavsting, som især dømte i interne sager mellem lavsbrødrene, deres koner, svende, læredrenge og tjenestefolk.³⁸ Det var som oftest småkævl og mindre skærmydsler, der blev pådømt eller forligt for åben lade. Som en parallel til *bylags*vedtægternes forskrifter kan nævnes Slagelse smedelavs artikler fra 1469, der anførte, at »ingen må kære sin broder for borgmester, for fogeden eller nogen anden voldsmand, før han har kæret det for sin oldermand«. ³⁹ Efter enevælden greb myndighederne imidlertid afgørende ind mod lavenes domstole for at mindske deres indflydelse.

Hvilken rolle sognepræsterne har spillet på den sociale kontrols område, er knapt nok blevet berørt i Danmark.

Blandt flere problemer ved vurderingen af kriminalitetens omfang og af den sociale kontrol spiller begrebet *afstingning* en væsentlig rolle.

I januar 1638 havde Johane Laursdatter på Ø. Han herredsting i det nordvestlige Jylland udlagt Knud Simensen født i Sdr. Refs for at

være barnefar til det barn, hun havde født,⁴⁰ og at han havde lovet hende ægteskab.

I april 1638 vidnede Johane Laursdatter, at Knud Simensen havde begået lejermaal med hende i bryggerset på Bratskov (Brovst sogn), mens hun var i Falk Gøye Falksens tjeneste. Ladegårdsfogeden Anders Lauridsen vidnede, at Johane Laursdatter som bryggerspige havde været betroet nøglerne til »miell och Malt Øll och brøed och Andet«. ⁴¹

Falk Gøye Falksen beskyldte i juli 1638 Knud Simensen for lejermaal, mens Johane Laursdatter havde været i hans tjeneste, og at det var sket »Vdi min gard Jnden mine Porte«. ⁴² Knud Simensen indrømmede lejermaålet, skønt han ikke mente, at det var sket i Falk Gøyes gård; men derefter tilføjede han, at han havde afsonet forseelsen hos sin husbond og lensmand. Knud Simensen fremlagde en seddel, der var skrevet af lensmanden på Aalborghus Gunde Lange: »Anno 1638 den 15 Aprielis haffer Knud Simensen ... afftinged sine Bøeder hoes mig for Johane Laursdatter hand haffer Belegedt«.

Af samme grund fandt han, at han burde frifindes for Falk Gøyes tiltale; det samme mente herredsfogeden Niels Eskesen, som i dommen kunne skrive, at da Knud Simensen havde aftinget bøden, »Ved ieg iche Anderledes der om at kiende end at forne Knud Simensen Jou Bøer foer welbyrdige Falck Giøes klagge quet att Werre«. ⁴³

Falk Gøye kunne ikke stille sig tilfreds med denne dom, hvorfor han stævnedes den til Vi-

35. Poul Meyer, *Danske bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfælleskabets hovedproblemer*. København, 1949, p. 344.

36. *Ibid.*, p. 355.

37. *Ibid.*, p. 351.

38. Thomas Bloch Ravn, »Fra tømmermænd til lønarbejdere og kapitalister. Studier i det københavnske tømmerhåndværks historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme, med særlig vægt på udviklingen af mester-svend relationen og svendens selvstændiggørelse med klassekarakter i perioden ca. 1600 til 1812«. Hovedfagsspeciale i historie. Århus Universitet, 1980, pp. 30f.

Se også Thomas Bloch Ravn, »For åben lade«. *Skalk*, 1988:6, p. 22.

39. *Ibid.*, p. 24.

40. Beth Grothe Nielsen beskæftiger sig i sin licentiaafhandling »'Letfærdige qvindfolk'. Fosterdrab og fødsel i dølgsmål i retshistorisk belysning I-III« (Kriminalistisk Instituts Stencilserie Nr. 11, 1980) generelt med disse emner.

41. Landsarkivet for Nørrejylland, Ø. Han herredstingsprotokol 2. april 1638. (Mikrofilm 30391 på Rigsarkivet).

42. LAN, Ø. Han herredstingsprotokol 3. juli 1638.

43. *Ibid.*

borg landsting.⁴⁴ Landstingsdommerne fri-fandt i september herredsfogeden.⁴⁵

I 1639 var sagen nået frem til kongens ret-terting, hvortil Falk Gøye havde stævnet landstingsdommerne Erik Juell og Niels Krag. Falk Gøye mente, at han ifølge gårdsretten⁴⁶ skulle have haft del i bøden⁴⁷ på 12 rigs-daler.⁴⁸ Rettertinget stadfæstede landstings-dommen, da den var begrundet i forordnin-gen og gårdsretten.⁴⁹

Men en gennemgang af lensregnskaberne fra Aalborghus len 1637–1639 viser ingen indbetaling af 12 rigsdaler til lensmanden på Aalborghus. For at vurdere kriminalitetens omfang er denne manglende indbetaling (dif-ferencen mellem den reelle kriminalitet og den retsforfulgte kriminalitet) et problem; er der tale om et mørketal af ukendte dimensio-ner?

Et og andet kunne tyde på, at det i recessen fastsatte bødebølb er gået direkte i Gunde

Langes lomme; og hvis det er korrekt, røkkede der således ved Poul Johs. Jørgensens an-tagelse om, at aftingning regelmæssigt virkede som en *strafformildelse*.⁵⁰ Til gengæld viser en gennemgang af det udgivne lensregn-skab fra Koldinghus 1610–11, at aftingninger er blevet indført i sagesfaldsregistret.⁵¹ Ganske vist er kun et af de 100 indførte sagesfald be-tegnet som aftingning, men blot den kends-gering, at det medtages, betyder, at mørke-tallet måske alligevel ikke er så stort.⁵²

Men aftingningen havde naturligvis fritaget Knud Simensen for at stå offentlig skrifte; og denne side af sagen – at de skyldige undgik at få sat en plet på deres ære – kunne også få bønderne til at hidse sig op over aftingninger. Laale Jensen fra Simmerbølle på Langeland sagde en søndag uden for kirken til tre andre bønder: »Gid dieffuellen fær i dig. Jeg haffuer Jnngenn Erter stollett«, hvortil Oluf Madsen Bay fra Biskopstorp kun kunne svare: »Ja haffde du iche Tinngennt for dem daa kunde du kommet till att sige Ney derfor.«⁵³

Hele det beskrevne sagsforløb om Johane

44. Se Johansen, »The Communication of Sentences«, note 33.

45. LAN, Viborg Landstings tingbog 1638, 26.9.1638. »Saa epherdj dett befindes for her-ridtsfogden att haffue werid Wdj Rette lagt Knud Simensens hosbund bemelte Gundj Lange Wdgiffne zedel det knud Simensen thil hannom som sin Rette herschab For samme leyeremoll haffuer aftingett och heridsfogden fordj haffuer knud Simensen frij kiend Wiide Wij Jchj Jmod den hans dom att sige eller Macteløs dømmes«.

46. Gårdsretten § 18: Hvo som beligger kvinde eller møe, dend som er betroit til at bere hos-bondens eller høstruens nøgle enten til øl, mad, kleder, pendinge eller andet, som hos-bonden eller høstruen ville hafve forvarit, da straffis hand der fore som en obenbare tiuf, om de tiene bode i gaarden samen.

47. Forordning om læsagtighed 12. oktober 1617, § 1: de, som sig icke egtendis vorder, skulle i lige maader staa obenbare skrift, och der foruden skal hand udgifve til sit herskaf tolf rigsdaller och hun sex rigsdaller.

48. Falk Gøye mente, »det Bøder hand med de 12 Rixdaler effter wores forordning for Leyer Wi-ede och beleggelsemaall till sin Rette Øffrig-hed tilkommer, att Vdgiffue, icke kand cassere eller fratage hannem den Rettighed, som ade-len langsommelig tid effter Gaardsretten for beliggelsemaall Vdj deres Brød och thieneste er efterfuld«. Rigsarkivet, Kongens Retter-ting, Herredagsdombog 1639, fol. 600v–602r.

49. Ibid.

50. Artikel af Poul Johs. Jørgensen, *Salmonsens Konversationsleksikon*. København, 1915.

Jørgensen skriver p. 286 om aftingning, at det var det »forhold, at en forbryder, enten uden foregående dom eller efter at en sådan var faldet, enedes med vedkommende øvrighed om til soning af straffeskylden at erlægge en sum penge eller en anden ydelse af økonomisk natur«.

51. *Koldinghus Lens Regnskab 1610–11*, udgivet ved Birgitte Dedenroth-Schou i samarbejde med Anemette S. Christensen. København, 1984, pp. 115–127.

52. Lensregnskabsseksperten Thelma Jexlev oplyser, at gløsen »'aftinget' både bruges om be-løb, som er aftalt med fogeden for at undgå egentlig retsforfølgning, og beløb, der kommer overens om som følge af en dom«. Thelma Jexlev, »Lensregnskabernes sagesfaldsregistre. Kan de bruges til en vurdering af retspraksis i det 16. og 17. århundrede?«. *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, eds. Grethe Christensen e.a.. København, 1984, p. 169.

Kun en nøje gennemgang af lensregnskaber-nes sagesfaldsregistre kan afsløre, hvilken rolle aftingningernes mørketal spiller for vurderin-gen af kriminalitetens omfang.

53. Rigsarkivet, Herredagsdombog Nr. 43, fol. 517r.

Laursdatters lejemål på Bratskov og de stjålne ærter på Langeland giver dog også anledning til nogle overvejelser om *Det nære ting*.⁵⁴ Vi har tidligere søgt at antyde,⁵⁵ at mulighederne for at anvende by-, birke- og herredstingsprotokollerne i Danmark til statistiske formål ikke var så dårlige endda – sammenlignet med udlandet. Tinget blev sat hver uge, og der var aldrig frygtelig langt til tingstedet. Så hvis en kvinde eller en mand var blevet banket i hovedet med en sten i et slagsmål onsdag aften, var muligheden til stede for, at tinget blev sat om torsdagen, og gerningsmanden kunne derved hurtigt bringes for retten.

I august 1500 vidnede bønderne ved Aale birketing, der lå til Vitskøl kloster, at hvis man havde været udsat for vold, skulle den skadelidte den første tingdag derefter sigte skadevolderen på tinge, ellers ville den skadelidte miste sine rettigheder.⁵⁶ Denne fremgangsmåde kunne kun være effektiv, hvis tinget var *nært* såvel i rum som i tid.

Denne vished om rettens nærhed spillede en overordentlig stor rolle for, at domstolene blev benyttet i det omfang, de blev. Domstolene var også meget brugerorienterede med den anvendte akkusatoriske procedure, stokkemænd og den hyppige benyttelse af nævninger; retten blev ikke opfattet som noget fjernt og utilnærmeligt med et andet sprog. Det kan derfor ikke undre, at selv mindre uoverensstemmelser blev slæbt for retten såvel som den ringeste gældssag.⁵⁷

Men var tinget alligevel så nært, når muligheden for aftingninger eksisterede? I det 17. århundredes første halvdel taler det forbløf-

fende høje antal sager for, at befolkningen opfattede tinget som meget nært; at tingene i slutningen af århundredet af flere årsager muligvis blev fjernere, er langt fra utænkeligt.

Blandt resultaterne af denne sammenligning bør fremhæves, at der er konstateret et reelt arbejdspress på domstolene i det 17. århundredes første halvdel. Danskerne benyttede således domstolene som den sociale arena for deres konfliktløsninger. Landstingene var de domstole, der behandlede straffesager, mens kongens retterting så godt som udelukkende behandlede borgerlige sager. I det mindste for de jyske landstingsdommere bør den respekt, der har stået om deres afgørelser, stærkt understreges.

Påvisningen af *aftingninger* og faldet i antal sager ved domstolene rejser nogle spørgsmål ang. muligheden for at vurdere kriminalitetens omfang. På den anden side viser det blot de anvendelsesmuligheder, der ligger i en intensiv udnyttelse af alt brugbart materiale, der indeholder oplysninger til belysning af kriminalitetens og den sociale controls udvikling – måske stadig især dombogsmaterialet.

IV. Retsinformatik

Til slut skal der vendes tilbage til et af de spørgsmål, der blev omtalt i det indledende afsnit om rettertinget. Det drejer sig om kommunikationen af domme fra rettertinget til underinstanserne.

I april 1646 blev en af de domme, Jørgen Seefeldt, der var landstingsdommer på Sjælland, havde afsagt, underkendt af kongens retterting. Det skete ikke, som denne domstol påpegede, fordi Jørgen Seefeldt ikke havde dømt ifølge loven og forordningerne, men fordi han blot han idømt nogle personer bøder, som havde overfaldet nogle andre – og ikke idømt dem en fængselsstraf.⁵⁸

Jørgen Seefeldt var altså landstingsdommer, og ifølge det danske appelsystem var han blevet stævnet til kongens retterting af

54. Johansen, Jens Chr. V., »At lade nåde gå for ret...«. (*Norsk Historisk Tidsskrift*, 1991:2, p. 165–169.

55. Ibid.

56. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis, Series Secunda, udgivet ved William Christensen. København, 1928–1939. 21. august 1500, nr. 9151.

I 1499 forfulgte Karine Lollis i Malmø *straks* sin klage for magistraten og byfogeden, da hun var blevet bestjålet af to mænd, der havde boet natten over hos hende. Ibid, 29. april 1499, nr. 8798.

57. Johansen, »At lade nåde gå for ret«, p. 168f.

58. RA, Herredagsdombog Nr. 46, fol. 550v–553r.

den part, der havde tabt en sag ved hans landsting. Den tabende part kunne have stævnet alle, der havde været indblandet i retssagen, men det forekom enklest at stævne landstingsdommeren, så han kunne forsvare sin dom.⁵⁹

Skønt denne sag illustrerer det spørgsmål, der skal behandles i det følgende, er den dog ikke helt dækkende, eftersom hovedpersonerne er birke-, by- og herredsfogederne. Hvordan vidste disse dommere, hvorledes de skulle afsige en korrekt dom på et tidspunkt, da *Højesteretstidende* endnu ikke var begyndt at udkomme?

Selv om love og forordninger allerede i det 15. århundredes anden halvdel begyndte at blive offentliggjort ved birke-, by- og herredstingene,⁶⁰ indebar det ikke, at dommerne per automatik fulgte disse love eller forstod hensigten med disse. Også i vore dage fortolker den danske Højesteret, den amerikanske *Supreme Court* og den franske *Cour de cassation* lovenes ånd.

Hvorledes blev disse oplysninger bragt fra den højeste domstol til de lokale dommere i andre europæiske lande? I England skete det overhovedet ikke; mellem 1550 og 1650 forsvandt appeller i straffesager i det store og hele fra det juridiske system.⁶¹ I Tyskland måtte de lokale dommere læse om udvalgte sager fra *Reichskammergericht*, når disse blev offentliggjort.⁶² I Frankrig afgjorde de forskellige *Parlements* ikke bare, om den korrekte procedure var blevet fulgt – de gennemgik hele

sagen påny. Den endelige kendelse blev givet til kende gennem en *arrêt*, og en kopi blev sendt til den domstol, hvorfra sagen var blevet indbragt. I de sager, hvor denne *arrêt* udtrykte en principiel holdning, blev kopier fordelt til alle kongelige domstole og offentliggjort i landsbyerne.⁶³

Den praksis, der blev fulgt i Danmark var således meget anderledes end i de vigtigste europæiske lande, og den er muligvis også begrænset til kun at gælde for Danmark, men selv om dette skulle være tilfældet, er det betydningsfuldt set i et sammenlignende europæisk retshistorisk mønster.

I Danmark blev birke-, by- og herredsfogeder regelmæssigt stævnet til kongens retterting sammen med landstingsdommerne. Denne praksis synes nært knyttet til udviklingen af et almindeligt appelsystem i Danmark; tabellerne giver følgende billede (se bilag 3).

Appelsystemet fik fast form i slutningen af 1560'erne, da mellem 10 og 20% af alle sager gik fra første instans domstolene til kongens retterting. Men det endelige gennembrud kom i 1626; fra det år kom mellem 25 og 50% af sagerne til kongens retterting fra et birke-, by- eller herredsting. Nogle år tidligere begyndte man også at stævne fogederne sammen med landstingsdommerne.

Allerede i det 16. århundrede var fogederne blev stævnet, skønt der var nogen tvivl m.h.t. den procedure, der skulle følges. I august 1575 meddelte en foged kongens retterting, at *han* ikke skulle stævnes sammen med landstingsdommeren, eftersom hans dom var blevet bekræftet ved landstinget.⁶⁴ I juni 1582 påpegede kongens retterting, at det ikke var nødvendigt at stævne landstingsdommeren, når den foged, hvis dom var blevet bekræftet af landstingsdommeren, blev stævnet.⁶⁵ Men i løbet af det 17. århundrede forsvandt forvirringen, og i 1643 beklagede den ene part sig ovenikøbet over, at fogeden ikke var blevet stævnet.⁶⁶

63. Denne praksis er beskrevet i et brev fra Alfred Soman af 26. januar 1989.

64. RA, Herredagsdombog Litra E, fol. 140v.

65. RA, Herredagsdombog Nr. 11, fol. 13r.

66. RA, Herredagsdombog Nr. 45, fol. 30v.

59. Ditlev Tamm, *Lærebog i dansk retshistorie*. København, 1989, p. 84 og Ditlev Tamm, *Retshistorie*. København, 1990, p. 94.

60. Peter Blume, *Fra tale til data. Studier i det juridiske informationsystem*. København, 1989, p. 111. Det er forholdsvis nyt at betragte det juridiske system ud fra en kommunikations-synsvinkel, og Peter Blume valgte i sin disputats udelukkende at behandle den juridiske kommunikation i forbindelse med love og anordninger, p. 33.

61. J. H. Baker, »Criminal Courts and Procedures at Common Law 1550–1800«. *Crime in England 1550–1800*, ed. J. S. Cockburn. Princeton, 1977, p. 18.

62. Denne oplysning har vi modtaget gennem samtaler med dr. Dagmar Unverhau og dr. Wolfgang Wagner.

Det er bemærkelsesværdigt, at ingen af de stævnedede fogeder nogen sinde blev afæsket deres opfattelse om en sag. Muligvis var det slet ikke nødvendigt, byfogeden fra Nakskov fremlagde nemlig i en sag fra maj 1653 en skriftlig redegørelse;⁶⁷ dommerne ved kongens retterting kunne altså, når det var nødvendigt, inddrage skriftligt materiale i en ellers mundtlig procedure.⁶⁸ Kun en enkelt gang møder man en mundtlig erklæring: i 1643 havde magistraten i Odense sendt en fuldmægtig, og han mente, at der skulle gøres noget. Derfor udtalte han, at magistraten havde dømt korrekt – «med dierris domb Jnngen Wrett gjortt».⁶⁹

Årsagen til, at fogederne blev stævnet til kongens retterting, skjuler sig i mørket. Det kan næppe skyldes, at et urimeligt højt antal domme fra birke-, by- eller herredstingene blev ændret af rettertinget. Ser man på det totale antal domme fra 1615 til 1635, finder man før 1626 kun to sager, hvor første instans afgørelsen blev ændret af dommerne ved kongens retterting. Efter 1630 stiger antallet, men dog ikke alarmerende. Under 25% af fogedernes domme blev ændret.⁷⁰

Ingen love eller forordninger krævede, at fogederne skulle stævnes. Denne praksis kan således have sin oprindelse i et ønske om at få skabt mere enhedspræg over afgørelserne, eller landstingsdommerne kan have udtrykt over for kongens retterting, at landstingene måtte ændre for mange første instans domme.⁷¹

Kongens retterting mødtes en – nogle gange to – gange om året. Man skal næppe forvente, at fogederne forlod København, når deres egen sag var blevet afgjort. De blev sikkert og lærte fra de andre sager, samtidig med at de havde mulighed for at diskutere med deres kolleger. Det kan have været meget afgørende for ønsket om at skabe enhed i domsafsigelserne.

Desværre har vi ikke et udsagn fra en birke-, by- eller herredsfoged, der havde lært noget ved at få en af sine domme underkendt af kongens retterting, men landstingsdommeren fra Skåne hentydede i 1633 til en af hans domme, kongens retterting havde underkendt i 1632.⁷² Det samme har fogederne også gjort.

V. Afslutning

Skønt tre af de længste serier registrerede retssager i hele verden er blevet konstrueret i Danmark, har interessen for at benytte disse serier ikke stået mål med den interesse for historisk kriminologi, der findes i andre lande, f.eks. i Norge og Sverige.

Uden at gå i detaljer med en undersøgelse af kriminaliteten i et enkelt sogn eller af en enkelt forbrydelsestype, har vi ved at gå på tværs af retssagerne vist de muligheder, der ligger i at anvende dette meget store materiale. Anvendelsesmulighederne er mangfoldige.

67. RA, Herredagsdombog Nr. 51, fol. 527v.

68. Se ovenfor, p. 79.

69. RA, Herredagsdombog Nr. 45, fol. 359r.

70. Skønt det før 1751 er tvivlsomt, om der kan skelnes klart mellem straffesager og borgerlige sager, cf. Johansen et Stevnsborg, »Hasard ou myopie. Réflexions autour de deux théories de l'histoire du droit«, p. 617, kan man alligevel gøre et forsøg. Resultatet er, at straffesager oftere end borgerlige sager medførte, at fogederne blev stævnet. Mellem 1615 og 1635 blev fogederne stævnet i 39% af straffesagerne mod kun i 5% af de borgerlige sager. Det skete især i sager ang. angreb mod liv og legeme og i trolddomssager; i disse sidstnævnte sager var der stævnet fogeder i to-trediedele af sagerne.

71. Det er muligt for Jyllands vedkommende at nå frem til antallet af første instans afgørelser, der blev ændret af landstingsdommerne, cf. Henningsen, Johansen og Tamm, »16.000 jyske domme«; men denne undersøgelse er endnu ikke blevet foretaget.

72. RA, Herredagsdombog Nr. 36, fol. 133v–134r.

Bilag 1

Sagtypologiens kategorier

01: Retspleje
02: Tvangsfuldbyrdelse
03: Anholdelse og fængsling
10: Angreb mod liv og legeme
11: Fosterdrab
12: Fredsbrud
13: Tyveri m.v.
14: Forbrydelser mod kønssædeligheden
15: Ildspåsættelse og brand
16: Trolddom
17: Ærekrænkelser
30: Umyndighed, børn m.v.
31: Forsørgelse
32: Tjenesteforhold
33: Dødsfald
34: Ægteskab
35: Arv og skifte
36: Jord, mark m.v.
37: Hegn m.v.
38: Skov
39: Veje, broer, vandløb m.v.
40: Huse og bygninger
41: Hævd og besiddelse
42: Pant
43: Gæld
44: Køb og salg
45: Enkelte kontraktforhold
46: Skadeserstatning
47: Penge m.v.
48: Landsbyforhold m.v.
49: Korn og afgrøder m.v.
50: Husdyr m.v.
51: Bønder, fæste m.v.
60: Afgifter og ydelser
61: Kirkelige forhold
62: Offentlig myndighed
63: Militærvæsen m.v.
64: Handel og håndværk
65: Fiskeri og søfart
66: Undervisning og oplysning, læger og helbredere
70: Varia

Bilag 2

	Helsingør		Falster
	1612-1629	1680-1705	1680-1705
	Antal sager		
1:	267	403	30
2:	54	76	9
3:	10	10	1
10:	461	173	30
11:	2	5	8
12:	118	98	20
13:	152	49	18
14:	102	21	116
15:	1	3	3
16:	21	1	10
17:	385	191	79
30:	61	46	10
32:	50	10	60
33:	2		2
34:	15	16	5
35:	119	142	33
36:	15	8	26
37:	7	12	24
38:	6	4	123
39:	11	20	2
40:	55	34	48
41:	21	44	9
42:	242	59	11
43:	4.210	839	1.093
44:	69	198	32
45:	336	564	50
46:		3	3
47:	128	361	5
48:			11
49:	1	1	17
50:	13	13	16
51:		3	148
60:	214	151	266
61:	47	13	15
62:	8	13	1
63:	2	5	2
64:	131	127	38
65:	69	33	5
66:	5	3	1
70:	108	46	12
I alt	7.518	3.798	2.392

	Viborg Landsting 1616-1636	Kongens Retterting 1615-1635
	Antal sager	
1:	189	81
2:	105	364
3:	16	6
10:	931	56
11:	8	1
12:	109	16
13:	191	38
14:	79	24
15:	2	2
16:	404	9
17:	273	79
30:	134	27
31:	6	
32:	38	3
33:	88	2
34:	45	8
35:	389	100
36:	332	4
37:	91	16
38:	135	24
39:	40	14
40:	190	13
41:	101	96
42:	71	43
43:	1.250	605
44:	197	88
45:	104	439
46:	20	
47:	116	39
48:	34	2
49:	108	6
50:	125	2
51:	125	22
60:	322	48
61:	121	21
62:	11	6
63:	59	17
64:	99	15
65:	80	26
66:	8	
70:	444	4
I alt	7.200	2.356

Bilag 3

År	Sager	Appellerede sager			
		Appeller	%	Foged	%
1537	233	1	0,4		
1538	21				
1539	56	1	1,7		
1540	63	1	1,5		
1541	23	1	4,3		
1542	61	1	1,6		
1543	9	1	11,0		
1544					
1545	17	1	5,8		
1546	97	5	5,1		
1547	99	2	2,0		
1548	15	2	13,0		
1549	57	1	1,7		
1550	19				
1551	35	2	5,7		
1552	104	4	3,8		
1553	69	4	5,7		
1554	64	2	3,1		
1555	34	2	5,8		
1556	19	1	5,2		
1557	53	1	1,8		
1558	114	6	5,2		
1559	23				
1560	29	1	3,4		
1561	35	2	5,7		
1562	15	1	6,6		
1563					
1564	2				
1565	1				
1566					
1567	15	3	20,0		
1568	32	4	12,5		
1569	25	6	24,0		
1570	23	4	17,3		
1571	6	1	16,6		
1572	37	6	16,2		
1573	48	10	20,8		
1574	36	2	5,5		
1575	9	5	17,2	1	20,0
1576					
1577	1				
1578	26	4	15,3		
1579					
1580					
1581	1				
1582	36	4	11,1	1	25,0
1583					
1584	32	6	18,7		
1585					
1586	34	7	20,5	2	28,5
1587					
1588					
1589	39	8	20,5	2	25,0
1590	55	12	21,8		

År	Sager	Appellerede sager			
		Appeller	%	Foged	%
1591	36	8	22,2	1	12,5
1592	42	6	14,2		
1593	23	3	13,0	1	33,3
1594	24				
1595	57	7	12,2	1	14,2
1596	45	4	8,8	2	50,0
1597	5				
1598	54	6	11,1		
1599	37	6	16,2		
1600					
1601					
1602	52	3	5,7		
1603	61	2	3,2	1	50,0
1604	67	6	8,9	1	16,6
1605					
1606	55	1	1,8		
1607					
1608	99	21	21,2	11	52,3
1609	16				
1610	79	4	5,0		
1611	1				
1612					
1613	110	6	5,4		
1614					
1615	113	11	9,7	5	45,4
1616	121	4	3,3	1	25,0
1617					
1618					
1619	96	16	16,6	4	25,0
1620					
1621	151	23	15,2	9	39,1
1622	228	21	9,2	6	28,5
1623	333	10	3,0	2	20,0
1624	109	18	16,5	8	44,4
1625					
1626	152	40	26,3	10	25,0
1627	47	18	38,2	9	50,0
1628	30	8	26,6	6	75,0
1629	4	1	25,0		
1630	217	58	26,7	25	43,1
1631	160	53	33,1	21	39,6
1632	153	75	49,0	20	26,6
1633	160	69	43,1	21	30,4
1634	2	1	50,0		
1635	230	119	51,7	45	37,8
1636	180	91	50,5	14	15,3
1637					
1638					
1639	168	89	52,9	13	14,6
1640	128	70	54,6	8	11,4
1641	151	68	45,0	13	19,1
1642	74	30	40,0	5	16,6
1643	125	57	45,6	13	22,8
1644					
1645					
1646	171	81	47,3	31	38,2

År	Sager	Appellerede sager			
		Appeller	%	Foged	%
1647	110	58	52,7	32	55,1
1648					
1649	218	109	50,0	35	32,1
1650	206	79	38,3	25	31,6
1651	150	59	39,3	25	42,3
1652	11	3	27,2		
1653	313	173	55,2	50	28,9
1654	4	3	75,0		
1655	269	125	46,4	39	31,2
1656	134	51	38,0	13	25,4
1657	1				
1658					
1659	10				
1660	3				

Hvor befinder arkivalierne sig?

I Rigsarkivet finder vi protokollerne fra kongens retterting i en i det store og hele ubrudt række fra 1537 til 1660 sammen med voteringerne fra 1623 samt fra Højesteret fra 1662 til 1699. Højesterets protokoller fra det 18. århundrede er desværre gået tabt, men dette tab erstattes af en overleveret række med voteringer, indtil protokollerne genfindes fra 1794.

De øvrige arkivalier med straffesager må findes i de forskellige landsarkiver samt i Københavns Stadsarkiv.

Følgende »Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.m.«, der behandler første instans domstole, letter eftersøgningen:

Falsterske retsbetjentarkiver indtil 1919 (1964)
Lollandske retsbetjentarkiver indtil 1919 (1964)
Bornholmske retsbetjentarkiver indtil 1919 (1965)

Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919:

Gl. Københavns amt (1966)

Frederiksborg amt I (1968)

Præstø amt (1970)

Gl. Roskilde amt (1971)

Sorø amt I (1972)

Sorø amt II (1973)

Holbæk amt (1973)

Frederiksborg amt II (1974)

Københavnske politi- og domsmyndigheder I-II (1975–1976)

Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868. Frederiksborg amt I (1971), der også indholder arkiverne fra *rådstueretten* i Helsingør. Med hensyn til de andre *rådstueretter* på Sjælland findes der en upubliceret *Registraturer til rådstuearkiverne III*.

Sjællands landsting findes i *Landstings- og kommissionsdomstolsarkiver* (1976).

Fængselsarkiverne søges i *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn*.

For Fyns vedkommende er hjælpemidlet den generelle *Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse* (1970), der pp. 12–37 indeholder en oversigt over »retsbetjentarkiver« før 1919.

Se endvidere for *rådstuerettens* vedkommende *Magistratsarkiver indtil 1868 i Landsarkivet for Fyn* (1973).

Arkiverne for fængslerne i Odense og Nyborg kan også findes i Landsarkivet for Fyn.

Landsarkivet for Nørrejylland rummer den mest komplette serie af landstingsprotokoller, der strækker sig fra 1569 til 1805, da denne domstol blev afløst af *Landsoverretten*. De tidligste protokoller er dog næsten ikke til at læse. Især protokollerne fra det 17. århundrede indeholder mange oplysninger, mens mængden for det 18. århundredes vedkommende er noget mindre.

Meget få første instans protokoller fra det 16. og første halvdel af det 17. århundrede er bevarede; fra omkring 1650 bliver dækningen bedre.

Arkiverne fra fængslet i Viborg findes også i Landsarkivet for Nørrejylland.

Den mest anvendelige arkivregistratur er *Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse I* (1980); se pp. 120–121 m.h.t. *landstinget*, pp. 122–203 for birke-, by- og herredstingene og pp. 227–244 for *rådstueretterne*.

Den sydligste del af Danmark dækkes af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele med hjælpemidlet *Foreløbige arkivfortegnelser: Nordslesvigske retsbetjentarkiver* (1976) og *Foreløbige arkivfortegnelser: De ældre nordslesvigske byarkiver* (1979).

Dele af arkiverne for Københavns politi

(indtil 1771) befinder sig i *Københavns Stadsarkiv* på samme måde som de eksisterende protokoller fra *byfogeden* og *rådstueretten* sammen med lister over bøder betalt til Magistraten.

Der findes en ekstremt kortfattet registratur over *rådstueretten* og dele af politiets arkiver i *Historiske meddelelser om København* 1974.

Udgivelser

Kilder

Aasum herreds tingbøger 1640–1648, eds. Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup. København, 1956–1982.

Danske domme 1375–1662. De private domssamlinger I–VIII, ed. Erik Reitzel-Nielsen under medvirken af Ole Fenger. København, 1978–1987.

Det Kgl. Rettertings domme og Rigens forfølgninger fra Christian III's tid, I–II, ed. Troels Dahlerup. København, 1959/1969.

Herlufsholm Birks tingbøger 1616–1619 og 1630–1633, ed. Karen Marie Olsen. København, 1954–1979.

Helsingør stadsbog 1549–1556 og 1554–1555, 1559–1560 og 1561–1565, eds. Erik Kroman og Karen Hjorth. København, 1971–1981.

Malmø rådstueprotokol 1503–1548 og stadsbog 1549–1559, eds. Erik Kroman og Einar Bager. København, 1965–1972.

Malmø tingbøger 1577–1583 og 1588–1590, eds. Leif Ljungberg og Einar Bager. København, 1968.

Ribe rådstuedombøger 1527–1576 og 1580–1599, ed. Erik Kroman. København, 1974.

Skast herreds tingbøger 1636–1640, ed. Poul Rasmussen. København, 1954–1980.

Sokkelund herreds tingbøger 1621–1622 og 1624–1637, eds. Ole Karup Pedersen, Poul E. Olsen og Karen Marie Olsen. København, 1957–1985.

Viborg landstings dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner, ed. Poul Rasmussen. Viborg, 1965.

Viborg landstings dombøger 1617A og 1617B–C. Udtog af dommene, ed. Poul Rasmussen. Viborg, 1971–1980.

Viborg landstings dombøger 1618A, B og C. Udtog af dommene, ed. Poul Rasmussen. Viborg, 1981.

Viborg landstings dombøger 1616–1618. Juridisk oversigt, sted og personregistre, ed. Poul Rasmussen. Viborg, 1984.

For den geografiske udstrækning af de enkelte retskredse se:

Frandsen, Karl-Erik (ed.): *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660, I–II*. København, 1984.

Litteratur

- Fenger, Ole. »Processen i Danske Lov«. *Danske og Norske Lov i 300 år*, ed. Ditlev Tamm. København, 1983. Pp. 417–445.
- Henningsen, Gustav, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm. »16.000 jyske domme. En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs register til Viborg landstings dombøger 1569–1805«. *Fortid og nutid XXVIII* (1979), pp. 240–270. (English summary).
- Hvidtfeldt, Johan. »De danske landstingsarkiver«. *Fortid og nutid XIX* (1954–56), pp. 274–280.
- Jørgensen, Harald. *Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919*. København, 1980.
- Jørgensen, Harald. *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970*. København, 1985.
- Knudsen, Hans. »De danske Raadstueprotokoller og Tingbøger«. *Fortid og nutid XV* (1943), pp. 73–90.
- Koch, Henning. »Politimyndighedens oprindelse (1681–1684). Organisation og beføjelser«. *Historisk Tidsskrift* 82 (1982), pp. 27–56. (English summary).
- Johansen, Jens Chr. V. og Henrik Stevnsborg. »'Herom findes intet i Danske Lov'....Om brugen af Danske Lov på Falster og i Helsingør«. *Danske og Norske Lov i 300 år*, ed. Ditlev Tamm. København, 1983. Pp. 179–205.
- Johansen, Jens Chr. V. og Henrik Stevnsborg. »16.900 retssager. Om retsarkiver, sagtypologi og procesøkonomi«. *Fortid og nutid XXXII* (1985), pp. 100–113.
- Johansen, Jens Chr. V. og Henrik Stevnsborg. »Hasard ou myopie. Réflexions autour de deux théories de l'histoire du droit«. *Annales E.S.C.* 41 (1986), pp. 601–624.
- Johansen, Jens Chr.V. »Elsinore and Falster 1680–1705: a comparative study of rural and urban crime«. *Social History* 15 (1990), pp. 92–105.
- Johansen, Jens Chr.V. »At lade nåde gå for ret...« (*Norsk*) *Historisk Tidsskrift* 1991:2, pp. 165–169.
- Lebech, Mogens. »Jyllands gamle Retskredse«, *Jyske Samlinger V:2* (1936). Pp. 145–344.
- Løgstrup, Birgit. *Dommer og administrator. Herredsfogden 1790–1868*. København, 1982.
- Stevnsborg, Henrik. »Aims and Methods of the Official Campaign against Prostitution in København 1769–1780«. *Scandinavian Journal of History* 6 (1981), pp. 207–227.
- Stevnsborg, Henrik. »Fra den store Udfejlsesfest til Tømmerstrøjen: Om førindustriell, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede«. *Fortid og nutid XXVIII* (1980), pp. 570–599.
- Stevnsborg, Henrik. »For 'at fremme og oprettholde den fuldkomne borgersikkerhed': Om oprettelsen af Københavns Politiret i 1793«. *Politi-historisk Selskabs Årsskrift* 1981, pp. 21–44.
- Stevnsborg, Henrik. »Fra »samfundets« til »statens« strafferetspleje«. *Kriminalistisk Institut Stencilserie Nr. 13*, 1981.
- Stevnsborg, Henrik. »«Samfundets' og »statens« strafferetspleje. Lovgivning og praksis i københavnske prostitutionssager i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede«, *Historisk Tidsskrift* 82 (1982), pp. 1–26. (English summary).
- Stevnsborg, Henrik. »'Tak Gud min søn, at du ikke kom for Ribberet'. Retspleje i Ribe 1590–1594«. *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, eds. Grethe Christensen et al. København, 1984. Pp. 205–233.
- Ørberg, Paul G. »Tingbøger og retsbetjentarkiver. En arkivhistorisk studie«. *Arkiv* 6 (1977).